

החזון החינוכי של הרב עובדיה יוסף: מניע להנהגתו ולפסיקתו

מירה גולדשמידט

מבוא

בשנת 2005 התראיין הרב עובדיה יוסף (1920-2013) לערוץ הראשון ונשאל אם הוא גאה במעשיה של תנועת ש"ס אף שעדיין יש פערים עדתיים בישראל. הרב עובדיה ענה תשובה המבהירה את יעדי התנועה מבחינתו: "זה לא מספיק. צריך לעשות יותר ויותר. יש מיליון ילדים לא יודעים מה זה שמע ישראל. לומדים בבתי ספר חילוניים".¹

הרב עובדיה היה רב, פוסק, דיין ומנהיג שנשא בתפקידים ציבוריים חשובים בימי חייו. הוא פעל במרחבים מגוונים ונדרש להנהיג את הציבור בתקופה של תמורות בחברה היהודית בכלל ובחברה היהודית-ישראלית בפרט. חוקרים שהתחקו אחר דרכו של הרב עובדיה ביקשו להבין את דמותו המורכבת באמצעות ניתוח שיקולי הדעת ההלכתיים, הפוליטיים וההנהגתיים שהניעו אותו ואת התנועה הפוליטית ש"ס וניתוח זיקתם של אלה להתנהלותו ולתפקידיו הציבוריים. המחקרים הצביעו על מניעים פוליטיים וחברתיים להנהגתו, ולצד זאת הרחיבו על חשיבות ההוראה אצל הרב עובדיה, על המשקל הגדול שנתן להקמת מערכת החינוך שעמד בראשה ועל הנהגה רגישה וקשובה. הרב עובדיה ביקש לחנך ולהשפיע מבחינה רוחנית על יהודים רבים ככל האפשר, לחולל שינוי בכל מי שקיבל את דבריו, לתווך להם את ערכי היהדות ולהשפיע על קיום המצוות שלהם. מטרת אלה מתארות תפקיד חינוכי מובהק, ולכן מתבקש לנתח בכלי מחקר מתחום החינוך. האמירה כי רבנים מונעים ממטרות חינוכיות או מכניסים שיקולי דעת חינוכיים להנהגתם ולפסקי ההלכה שלהם אינה חידוש כשלעצמה. ואולם כאשר הנחה זו מצטרפת לניסיון להבין את מניעיו של הרב עובדיה ואת התפיסות והדרכים שלו בהנהגה ובפסיקה, יש בה כדי להנהיר חלק באישיותו כמנהיג וכרב באופן שלא נעשה עד כה. ניתוח באמצעות כלים

* מאמר זה הוא חלק מעבודת מוסמך שנכתבה בהנחייתו של הפרופ' אבינועם רוזנק במרכז מלטון לחינוך יהודי, באוניברסיטה העברית בירושלים.

1. ראיון לערוץ הראשון בטלוויזיה הישראלית, שודר בפברואר 2004 והועלה לאתר YouTube ב־26 באוקטובר 2013: https://www.youtube.com/watch?v=Md6UpVT2Z_M

מתחום הפילוסופיה של החינוך ישמש מסד להבנת משנתו החינוכית של הרב עובדיה בנוגע לתפיסת העולם שהיא מייצגת בדבר 'המציאות הראויה' בעם היהודי ודמות 'היהודי הראוי'. על פי חזונו, ראוי שערכי היהדות ומצוותיה יהיו מונגשים לכלל חלקי העם היהודי, וכך יכירו היהודים את המצוות ויקיימו אותן.

גישתי במחקר התבססה בעיקר על ניתוח עיוני, טקסטואלי-פרשני, של תמלילי דרשות ושיעורים, ניתוח של כתבי יד פרטיים שכתב הרב עובדיה, רשימות אישיות שלא הובאו במחקר עד כה, וכן ניתוח של כתבים המיועדים לציבור הרחב בספרי ההלכה שכתב. מאמר זה יתבסס על דברים שכתב, אמר ופעל הרב עובדיה טרם עמד בראש מועצת חכמי התורה של ש"ס, כדי ללמוד באופן מעמיק על אישיותו ועל חזונו המוקדמים יותר ולהבין את הקשר בין חזונו ופועלו הקודם ובין עמידתו בראש מועצת חכמי התורה של תנועת ש"ס.

במחקרי אראה כיצד הוגדר חזונו המנהיגותי של הרב עובדיה יוסף, חזון חינוכי מראשית צמיחתו בישיבה, והתגבש לכדי פעילות מעשית ענפה עת מילא תפקידים רבניים רשמיים. תחילה אציג את ממצאי המחקרים שבדקו את מניעיו של הרב עובדיה, ולאחר מכן אסקור את תחנות חייו החשובות, ובהן אבחן את יעדיו ואת דרכי פעולתו, אנסח את חזונו החינוכי, ולבסוף אבקש לבחון את מימושו.

המחקר על הרב עובדיה יוסף

המחקר והכתיבה על אודות הרב עובדיה יוסף התפתחו בשנים שבהן עמד בראש מועצת חכמי התורה של התנועה הפוליטית ש"ס. תפקידו ההנהגתי-פוליטי עורר את עניין החוקרים, והם התחקו אחר דרכו ההלכתית, הציבורית והפוליטית.² מסקנות המחקרים מגוונות ונעות על רצף שבקצהו האחד חוקרים הסוברים שהרב עובדיה חתר כבר מצעירותו להקים תנועה פוליטית גדולה, להשתלט על מוסדות השלטון בישראל ולהכניע את הממסד החילוני והחרדי-האשכנזי,³ ובקצהו האחר מסקנות המחקרים הן כי יעדיו של הרב עובדיה מרוכזים

2. בן חיים, תשע"ח; בראון, 2017; זוהר, 2001; זוהר ושגיא, 2000; לאו, 2005; פיקאר, תשס"ט; בראון וליאון, תשע"ז; זיבצנר ולהמן, 2010; זיבצנר ולהמן, תשע"ב; טסלר, 2003; טסלר, 2010; ליאון, תשס"ט; ליאון, תשע"ב; ליאון, 2016; פלד, 2001; פרידמן, 1991, עמ' 175-185; קפלן ושטדלר, 2009; רביצקי, תשס"ו; רהט, 1998; שיין, 2006; אטינגר וליאון, 2018; לופו, 2004; קפלן, תשס"ו; שטרית, 2001.

3. חן ופפר, 2004, עמ' 164-165; רהט, 1998, עמ' 32-34; מ' רהט, "איך הפכה הדחת הרב נסים למנוע העיקרי להקמת שס", **אתר הערוץ הראשון**, 8.8.2011, <https://www.news1.co.il/Archive/003-D-62798-00.html>; זיבצנר ולהמן, 2010, עמ' 88; טסלר, 2003, עמ' 310.

בהנהגת הציבור הספרדי, הנאמן לתורה ולמצוות בלבד, מבחינה הלכתית וקהלית.⁴ בתווך מצאנו חוקרים המפרשים את התנהלותו כרצון להשפיע על כלל החברה הישראלית מבחינה רוחנית ודתית, והוא נעזר לשם כך בהנהגת תנועה פוליטית.⁵

יש חוקרים הסבורים כי התמקדות עשייתו בציבור המזרחי נבעה מהצורך להעלות את מעמדו בחברה הישראלית ומהשאיפה לחזק את הקשר שלהם לדת לאחר שרבים מהם התרחקו מהמסורת.⁶ אף החוקרים שבחנו את משנתו ההלכתית תיארו את פעולותיו של הרב עובדיה כניסיון שליטה על הדרך ההלכתית של עם ישראל כולו או לפחות על כל בני עדות המזרח.⁷ ראוי לבחון את פעילותו ואת חזונו של הרב עובדיה על רקע הסביבה החברתית-תרבותית שפעל בה, ובעיקר בתקופה שלאחר קום המדינה, שאליה הגיע לאחר תקופת הנהגה בקהילה היהודית במצרים. תקופה זו ומדיניות כור ההיתוך היו מסד עיקרי לתפיסותיו של הרב עובדיה.⁸

לצד ספרות המחקר נכתבה גם ספרות עיתונאית רחבה שביקשה להתחקות אחר דרכו ופעילותו של הרב עובדיה.⁹ כמו כן ספרים ואלבומים רבים יצאו לאור בחייו של הרב עובדיה ולאחר פטירתו ביוזמת כותבים המקורבים אליו.¹⁰

ההלכה כאירוע חינוכי

שני מקורות עיקריים שימשו לי כלי מחקר אנליטיים לבחינת הגותו, כתיבתו ההלכתית ופועלו הציבורי של הרב עובדיה: האחד עסק במחקר ההלכה, והשני - במחקר החינוך.

4. בראון, 2017; זוהר, 2001; זוהר ושגיא, 2000; לאו, 2005.
5. פיקאר, תשס"ט, עמ' 45, 93; בן-חיים, תשע"ח, עמ' 529.
6. שטרית, 2001, עמ' 37. על היטמעות בני משפחות מזרחיות במחתרות (בעיקר באצ"ל), כולל אחיו של הרב עובדיה, ראו הורביץ, תש"ס, עמ' 30-60.
7. ערוסי, תשמ"ז, עמ' 218; לאו, 2005, עמ' 362. לאו, תשס"א, עמ' 267, מעיר כי איחוד זה דומה לכור ההיתוך שביקש בן-גוריון ליצור בימי ראשית מדינת ישראל.
8. על חינוך ילדי העולים מארצות המזרח, העברתם לחינוך בבתי ספר ממלכתיים ובקיבוצים ועל מדיניות כור ההיתוך בימי ראשית המדינה ראו אלבוים-דרור, תש"ן, ב, עמ' 15-18; ארן, 1971, עמ' 82; דהאן-כלב, תש"ס, עמ' 200; קשתי, תשנ"ז, עמ' 27-28. אלבוים-דרור, שם, עמ' 274. ציינה שאוסישקין וילין פעלו לאיחוד כל מערכת החינוך תחת ועדת החינוך.
9. רהט, 1998; ברוך, 2000; מייזליש וקדם, תשס"ב; אלוש ואליטוב, תשס"ה; חן ופפר, 2004.
10. בוארון, תשע"ד; בן ישראל וחי אביטן, תשע"ג; מלמד, תשע"ד; כהן, תשע"א; שטרית, 2014; סופר, תשע"ד; סופר, תשע"ה; צדקה, תשס"ח; צדקה, תשע"ב; רביע, תשס"ט; ששון, 2012 (נכד הרב עובדיה); קציר, תשנ"ז (נכדת הרב עובדיה). בספרות שאינה מחקרית איעזר רק במסמכים מקוריים המובאים בהם. לא אצטט מספרים אלה ולא אשען על התובנות ועל המסקנות העולות מהם.

על פי מיכאל רוזנק ואבינועם רוזנק, הזיקה בין הפילוסופיה של ההלכה לפילוסופיה של החינוך מציבה את ההלכה כאירוע חינוכי שבו הפוסק הוא המחנך ונמעני הפסיקה הם המתחנכים.¹¹ אבינועם רוזנק הציע לבחון את עבודת הפוסק ואת תהליך פסיקת ההלכה באמצעות כלים מהפילוסופיה של החינוך.¹² הוא ביסס את דבריו על הדגם שהציע שוואב, ולפיו מנהל הדליברציה החינוכית מתחשב בארבעה מוקדים; המורה, חומר הלימוד, התלמיד והסביבה. אפשר לראות במורה את הפוסק, בתלמיד את השואל, בחומר הלימוד את מקורות ההלכה, ובסביבה את סביבתו של השואל וקהילתו.¹³

המנהיג החינוכי שואף לחולל שינוי בקרב מתחנכיו, שינוי הנובע מתפיסת עולמו בנוגע ל"מציאות הראויה" ול"אדם הראוי".¹⁴ לם סבר כי תפקיד ההנהגה החינוכית נובע מאידאולוגיות חברתיות.¹⁵ לדבריו, כל אידאולוגיה מקנה למחנך מטרה, ומטרה זו, המתבטאת בדרך הנהגתו, מקורה בתפיסת העולם של האדם בחברה שבה הוא חי. בכל אחת מהאידאולוגיות מצטייר אחרת תפקידו של המורה והוא מוביל את תלמידיו למעורבות אחרת ולמחויבות אחרת אל המערכת החברתית שהוא חי בה.¹⁶

לפיכך בבקשנו לבחון את תפקידי המחנך אנו מוצאים מנעד רחב של תפיסות המקנות לו יעדים שונים זה מזה ואף סותרים זה את זה בחינוך. אידאולוגיית הסוציאליזציה תוביל את המחנך לשאוף לכונן חברה שלכל יחיד יש בה תפקיד. אידאולוגיית האקולטורציה תוביל אותו להקנות ערכים לחניכיו, ותאוריית האינדיווידואליזם תובילו לטפח את אישיותו העצמאית של כל חניך. אם כן, למנהיג חינוכי יש מטרות ואידיאלים המושפעים מעולמו הערכי ומהתרבות שאליה הוא משתייך ואותם הוא שואף לממש בחינוך תלמידיו.

לם פירט גם את מקורות הכוח של מנהיגים חינוכיים¹⁷ והראה את עדיפות המנהיג הפועל מכוח מומחיותו בשל היחסים ההוגנים בין המורה לתלמיד שמקור כוח זה מעניק. לעומת זאת במנהיגות מכוח הכריזמה יש לדבריו יחס לא הוגן ואף הנהגה שרירותית.¹⁸ הרב עובדיה ביקש להנהיג מכוח מומחיותו, ואת עיתותיו ואת כוחותיו ייחד לחיזוק הידע

11. רוזנק ורוזנק, 2002, עמ' 75-114; שם, עמ' 95-96.

12. רוזנק ורוזנק, שם, עמ' 48, סייגו את דבריהם ואמרו כי יש להלכה היבטים נוספים, והמחקר מוכרח להתחשב גם בהם. הם גם הביעו חשש מפני רדוקציה של ההלכה לצורכי השואל או לצורכי הפוסק.

13. על הדליברציה של שוואב ראו שוואב, 1978, עמ' 229, אצל רוזנק, תשס"ט, עמ' 135.

14. הרפז, 2009, עמ' 82-83.

15. לם, 2005, עמ' 275.

16. שם, עמ' 277-278.

17. לם, 2005, עמ' 272-273, מנה ארבעה מקורות כוח של מנהיגים: (1) היכולת להעניק תמלוגים או להפעיל סנקציות; (2) הכוח המוסדי; (3) כוח שמקורו במומחיות; (4) הכריזמה. מקורות אלה יוצרים ארבעה סוגי הנהגה המשמשים בחינוך במינוחים משתנים, וכל אחד מהם מטביע חותם אחר בחניכים.

18. בדברי גולדמן, תשנ"ז, עמ' 296-297, על מקורות סמכותו של הפוסק הוא מחייב סמכות כריזמטית אצל פוסקים ורואה בה אחת מהתכונות הנדרשות בעבודה עם הציבור.

שלו ולהעמקתו בתחום ההלכה. התחקות אחר תפיסותיו והגותו של הרב עובדיה יוסף דורשת עיון ולימוד בכתיבתו הענפה, שרובה שאלות הלכתיות שנשאל ותשובותיו עליהן. בניתוח תשובותיו אשען על כלים מתחום הפילוסופיה של ההלכה. פסיקת הלכה מכילה שני רכיבים עיקריים:

1. **כללי פסיקה ומנעד האפשרויות בפסיקת הלכה**¹⁹ - המשולבים באופן מורכב עם שיקול הדעת לנוכח המציאות המשתנה.²⁰ שאלות יסוד שעלו סביב סוגיית הסמכות האנושית לשנות את ההלכה המסורתית לנוכח שינויי הזמן והמקום הציפו את סוגיות היחס בין ההלכה למציאות,²¹ בין מוסר לדת,²² מידת כוחם והשפעתם של גורמים חוץ-הלכתיים על ההלכה, ומה בין פנים לחוץ בעולם ההלכה.²³
2. **מטא-הלכה** - מנעד האפשרויות בפסיקת ההלכה מנכיח את מקומו של הפוסק בהכרעה ההלכתית ואת שיקול דעתו.²⁴ שיקול הדעת קשור למושג מטא-הלכה ולהבנת מורכבותה של המציאות.²⁵ אליעזר גולדמן הוא שטבע את המושג מטא-הלכה וייחס לו את המרחב שיש לפוסק ההלכה.²⁶ הוא ביקש לתאר את שאיפת בעלי ההלכה לשקף בפסיקתם אמת הלכתית לצד התחשבות במציאות.²⁷ עקרונות מטא-הלכתיים עומדים בבסיס תפיסת העולם של הפוסק. פוסק הטוען לפירוש 'הנכון' של המקורות יטען גם לתפיסת העולם 'הנכונה' על פי מקורות אלה.²⁸

-
19. אלון, 1978, עמ' 889-904. ראו גם ברנדס, תש"ן, עמ' 518-519; פיקסלר, תשס"ה, עמ' 57. על מושג האמת ההלכתית ראו ברנדס, שם, עמ' 519; רוזנק, תשע"ו, עמ' 94-118.
 20. מורכבות המקבילה לכל מערכת משפט שאוחדת בעקרונות מכאן ובחובת שיקול הדעת לנוכח הזמן והמקום מכאן. ראו קאבר, תשע"ב, עמ' 11.
 21. ראו אריאל, תש"ע; בראון, תשס"ג; ברנדס, תשע"ח.
 22. ראו גולדמן, תשס"ט; ליפשיץ, 2012; רוזנק, 2008; רוזנק, תשס"ט; רוזנק, תשע"א; שגי, 1997; שרמר, 2019.
 23. על כך ראו אברהם, תשס"א; אברהם, תשס"ב; ברקוביץ, תש"ע; רביצקי ורוזנק, 2008; רוזנק, 2008; רוזנק, תשס"ט; רוזנק, תשע"א.
 24. אלון, 1978, עמ' 1213-1226.
 25. וראו גולדמן, תשנ"ז, עמ' 303.
 26. גולדמן טבע מושג זה בהרצאה שנשא בכנס החמישי ללימוד מחשבת ישראל, שנערך בתל אביב בכ"ט בכסלו תשי"ח. הוא נדפס במבוא שכתב שגי, למאמרו של גולדמן, תשס"ט, עמ' 15-37.
 27. גולדמן, תשנ"ז, עמ' 303; שגי, תשע"ב, עמ' 91-115. גולדמן, שם, עמ' 262, קבע כי המונח 'מטא-הלכה' מייצג מכלול שיקולים אימנטיים להלכה הכתובה, כערכים העומדים ביסודה.
 28. מחקר ההלכה מבקש לבחון את מהימנות הזיקה בין המקורות ההלכתיים לתפיסת העולם שהפוסק מביע. פוסק שאינו פורס את תפיסת עולמו בגלוי מותיר לחוקרים להתחקות על תפיסת עולמו ולחלצה מכתביו ההלכתיים וההגותיים, באופן שגם הוא אינו עומד תמיד במבחן ההרמוני. על ההרמוניטיקה, התרגום והפרשנות ראו לוי, 1986. על שיקולי מציאות בפסיקת הלכה ראו שרמר, 2019.

בהשוואה בין מודלים המתארים את אישיותו ואת תפקידו של הרב הפוסק למודלים המתארים את תפקיד המחנך ואת דרכי ההוראה שלו אפשר לראות כי הפוסק והמחנך מבקשים לחולל שינוי בציבור העומד לפניהם. שניהם מחזיקים בהשקפת עולם בדבר 'המציאות הראויה' ו'האדם הראוי', והם מבקשים להוביל את קהלם לקראת תכליות אלה. גם חזונו החינוכי של הרב עובדיה מבוסס על תפיסת עולמו וכולל תוכנית למימוש תפיסה זו בחיי המעשה.

ארבעה רכיבים תרמו לגיבוש החזון של הרב עובדיה: (1) החזון לכתחילה בנוגע לשליחותו בעולם, חזון שנבנה החל מילדותו והתגבש במהלך חייו; (2) התפקידים הציבוריים שמילא; (3) המפגש עם הציבור, שנוע על מנעד רחב של זיקה למסורת ומחויבות לשמירת מצוות;²⁹ (4) ההשראה שקיבל הרב עובדיה ממודלים חינוכיים שביקש לחקות ואף לשפר. רכיבים אלה שימשו הן בסדר כרונולוגי עקיב הן בשילוב ביניהם ויצרו לו תפיסת עולם שתורגמה למשנה חינוכית ולגישות חינוכיות הנדרשות למגוון היבטים במפגש עם הציבור.³⁰

החזון ללמוד: יצירת המומחיות

היסודות החינוכיים וההנהגתיים בלטו ברב עובדיה כבר משחר ילדותו, היו רכיב עמוק בגיבוש אישיותו כתלמיד חכם והשפיעו על חזונו ללמוד תורה וללמדה. הרב עובדיה יוסף נולד בבגדאד בשנת תרפ"א (1920), בכור להוריו יעקב וגורג'יה עובדיה. אביו היה צורף כסף בבגדאד, וכשעלה לארץ ישראל היה בעל מכולת.³¹ כשהיה הילד עובדיה בן ארבע שנים עלו בני משפחת עובדיה לארץ והשתכנו בשכונת בית ישראל בירושלים. הוא למד בתלמוד התורה הספרדי בני ציון של אגודת ישראל בהנהלת הרב משה פרוש.³² התמדתו בלימוד הייתה עקיבה, ובהיותו בן תשע וחצי הגיע לרמה הגבוהה ביותר בתלמוד התורה

29. על השפעתם של משברים על מנהיגים ועל גיבוש חזון ופיתוח אישיות מתוך חוויות משבריות ראו אביד'אונגר ואשרת'פינק, 2016, עמ' 47-75; פרוהמן והווארד, תשס"ט, עמ' 65.

30. על משקל כל מרכיב בביוגרפיה של הרב עובדיה, בגיבוש חזונו, בתרגומו להיבטים מעשיים ובמימושו אפשר וראוי להרחיב, להעמיק ולכתוב במחקר נפרד. אידרש רק למרכיבים עיקריים בתחנות חייו הבולטות.

31. "אביו היה יהודי מוכר בין חכמי בגדאד [...] היה אחראי על ההקדשים של עדת הבבלים וכך הכירוהו רבים" (ששון, 2012, א, עמ' 28).

32. בהספד שנשא הרב עובדיה לרב פרוש אמר הרב עובדיה: "אלמלא מעשיו נשתכחה תורה מקרב בני עדות המזרח" (לאו, 2005, עמ' 25. הספד זה מוזכר גם אצל חן ופפר, 2004, עמ' 23). הרב עובדיה הזכיר לטובה את הרב פרוש פעמים רבות, ראו למשל בדרשה שנכח בה נכדו של הרב פרוש, השר מאיר פרוש: "חיעוד מיוחד: הרב עובדיה יוסף מספר על עצמו", *You Tube*, 6.10.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=ShUTNgTylVI>, דקה 2:10-2:47. על חינוך על בסיס זרמים בתקופה זו ראו קפלן, 2013,

שלמד בו, אך עדיין היה צעיר מכדי ללמוד בישיבה. אביו לקחו לבגדאד לצורך פרנסתו ולבקר את אבי סבו, והשאיר אותו בישיבת מדרש בית זלכא. לימים סיפר הרב עובדיה על מפגש זה ותיאר את ההתפעלות של רבני בגדאד ממנו, ילד מחונן בכשרונות הבנה וזיכרון.³³ מה שראו בו אחרים בצירוף הגילוי העצמי של היוכלה (פוטנציאל) שלו חיזקו בו תחושת ייחוד חריגה ותחושת שליחות מיוחדת.

החזון להנהיג

א. ראשית ההנהגה

כל תחנה בחייו של הרב עובדיה, בין שלווה במהלכים בהנהגת מוריו ובין בהתפתחות טבעית של חבורה, תורגמה אצלו להזדמנות חינוכית ולצעד ראשון בפעילות ענפה שבה חתר להשפיע על חבריו לממש 'מציאות ראויה' ולחנכם לחיים יהודיים של תורה ומצוות, על פי תפיסת עולמו. כאשר למד בפורת יוסף, בהיותו בן 16, היה הנער עובדיה חלק מחבורה של צעירים שלמדו יחד והחלו לדרוש בסבב, בכל שבת דרש נער אחר. תורו של הנער עובדיה היה בשבת 'זכור', ולדרשה זו כתב הקדמה על החשיבות שהוא רואה בזיכוי הרבים:

ובכן רבותי! חובה קדושה מוטלת עלינו, כל אחד ואחד מאתנו גדול וקטן, לזכות את הרבים. ואם נראה ילדים שנוכל להשפיע עליהם להכנס לחברתנו, כל אחד ואחד ישתדל כפי יכלתו שלא על מנת לקבל פרס. וז"ל [=ודי לחימא] עוד רגע אדבר במ"ש [=במה שכתבתי] לעיל שהתורה משולה לשמן כי השמן מאיר לעולם, כך החכמים אור העולם הם.³⁴

אפשר לראות כאן תודעת תפקיד חשובה של נער המבקש להגדיל את החבורה ולהשפיע החוצה, "לזכות את הרבים". הוא מראה אחריות לסביבתו הקרובה והרחוקה ומגלה ניצני הנהגה, פניו כלפי חוץ. הנער עובדיה הטיף לחבריו, הלומדים בישיבה, שמחובתם להשפיע על נערים שעזבו את הישיבה לצורך סיוע בפרנסת משפחותיהם, שיגיעו ללמוד עימם מדי שבת.

עמ' 182; 192-193. שם מתואר גם כי מוסדות החינוך בירושלים שהיו שייכים ליישוב הישן היו מיועדים לאשכנזים בלבד. השפה המדוברת בהם הייתה יידיש.

33. סיפור זה נאמר בשיחה בביתו עם בני משפחה (הקלטה מהארכיון הפרטי של יעקב ששון).

34. דרוש לשבת זכור (תרצ"ז). שכתוב כתב היד מהארכיון הפרטי של יעקב ששון. ראו אצל ששון, אביר הרועים, ב, עמ' 29. ראו גם בנספח 1.

ב. הוראת מבוגרים

כשהיה בן 17 ביקש ממנו רבו, הרב עזרא עטייה, ללמד שיעורי הלכה יומיים לקבוצת עולים מפרס בבית כנסת אהול רחל בשכונת בית ישראל בירושלים.³⁵ בימים ההם נהגו רוב יהודי ירושלים בני עדות המזרח לפי פסקי רבי יוסף חיים, ולמדו הלכות מספרו 'בן איש חי'.³⁶ באופן טבעי הכין הבחור עובדיה את השיעורים לפי ספר זה. הוא העמיק בפסקי ההלכה, ועל הפסקים שסתרו את פסקי השולחן ערוך העיר כי יש לנהוג כדעת רבי יוסף קארו.³⁷ זו הייתה התנסות ראשונית של עטייה והוראה בציבור, והרב עובדיה היה יכול לרצות את סביבתו, להתחבב על הקהל ועל הרבנים וללמד מה שציפו ממנו, אולם הוא בחר להיות נאמן להבנתו ההלכתית ולא לחשוש למעמדו. הוא עורר תרעומת בקרב קהל שומעיו ובקרב גדולי הרבנים בירושלים, במיוחד מיוצאי בבל, אך היה נחוש בדעתו להשיב את הפסיקה לפסיקות השולחן ערוך, להנחיל את האמת ההלכתית שלו ולחנך את הציבור לנהוג על פי פסקיו.³⁸

שיעורי הלכה אלה היו תחנה חשובה בהתפתחותו של הרב עובדיה כמנהיג ציבור והחלו את דרכו בהוראת שיעורים לציבור הרחב. הוא קיבל עליו אחריות לחינוכם של מבוגרים רבים והפך אותם לקהילה הנשמעת לפסקיו ונוהגת על פיהם. אומנם באופן זה הוא פעל לסוציאליזציה של חבורה המובחנת משאר בני עדות המזרח ומגובשת סביב פסיקותיו, אולם היעד שלו היה ממוקד בתוכן המעשי של השיעורים; הוא הונע מאידאולוגיית האקולטורציה, המבקשת להנחיל ערכים ותכנים.

הרב עובדיה התפתח אפוא כלומד עצמאי. במהלך האוטודידקטי שעשה הוא יצר מסלול פסיקה עצמאי, שאינו מבוסס על מנהג אבותיו או על נאמנות לבית הוריו. הוא עבר תהליך אקולטוריסטי, שגרם לו לסטות מדרך חבריו הממשיכים את מסורות אבותיהם ולבנות מסורת חדשה, המבוססת על בירור עיוני-הלכתי של ספרי הלכה. בכך סטה הרב עובדיה מדרכם של רבים מבני עדות המזרח, שלמדו הלכה מהוריהם ולא בשיבה.³⁹

35. לאו, 2005, עמ' 29; ששון, 2012, א, עמ' 94-99.

36. הרב יוסף חיים, הידוע בכינויו הבן איש חי, היה מקובל, דרשן ומנהיג יהודי בבגדאד שבבבל בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. דרשותיו, שדרש בשבתות לרבים מיהודי בגדאד, נכתבו בספר בן איש חי, שיצא לאור בשנת 1899. הספר כתוב לפי סדר פרשיות השבוע, ובו דרשה המשלבת אגדה וקבלה וממנה מתפתחת דרשה הלכתית. הבן איש חי כתב ספרי הלכה נוספים וספרי דרשה וקבלה והוכר כפוסק מקובל על רבים מיהודי ארצות המזרח.

37. הערותיו על הספר בן איש חי נכתבו בסדרת ספריו הליכות עולם, שיצאו לאור לאחר חמישים שנה, בשנים 1998-2003 (יוסף, תשנ"ח-תשס"ג). על הזיקה בין דרשות הרב עובדיה לדרשותיו של הבן איש חי ראו ליאון, תש"ע, עמ' 339-341, 345-353.

38. לאו, 2005, עמ' 369.

39. על המסורתיות היהודית ראו בזוגלו, תשס"ט; טובול, תשפ"א; קיזל, תשע"ד.

ג. הנהגת ציבור מגוון

כשהיה הבחור עובדיה בן 19, בשנת ת"ש (1940), הסמיך אותו לרבנות ולדיינות הרב הראשי הספרדי דאז, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל.⁴⁰ בשנים הבאות התכתב הרב עובדיה עם גדולי הרבנים בירושלים, ספרדים ואשכנזים, וביסס את דרכו ההלכתית ואת מעמדו כפוסק וכבר פלוגתא לתלמידי חכמים גדולים.⁴¹ בימי מלחמת העולם השנייה היה הרב עובדיה בחור צעיר השקוע בלימודו, אולם מדברים שכתב בדרשת שבת תשובה בשנת תש"ב (1942) נודעה תפיסתו בנוגע למתחולל בעולם ובארץ, והוא, כמנהיג, בחר לשתף את הקהל בהבנתו את המציאות על סמך ההנחה הקלסית והמוכרת של חשבון שחר ועונש. הוא הביע בדבריו את תפיסתו התאולוגית:⁴²

חזקו ונתחזקה להתאמץ בתשובה, בפרט לעתות בצרה כאלה, בארצות גרמניה, אשר לצערינו הקים ה' לשטן איש צר ואויב אכזר, היטלר הרשע יש"ו [=ימח שמו וזכרו], אשר עמד וגזר להיות כל איש צורר היהודים [...] עוונותינו היטו אלה, כי עינינו רואות וכלות חילול שבת קדש בפרהסיא באופן מבהיל הרעיון, והחינוך מקולקל בבתי הספר החפשיים, לחצוב להם בורות נשברים, ואין להם ידיעה כלל מה זו תורה, על כן עלינו לחזור בתשובה מכל המעשים המכוערים הללו ובטוחים אנו ברחמי הקב"ה.⁴³

הרב עובדיה הנכיח בדבריו אלו את הכאב שחש לנוכח חילול המצוות הרב בארץ ישראל. בדבריו הוא הוכיח את הציבור על חילול שבת, שכן חינוך שאין בו תורה, והוא לדעתו קלקול שיש בבתי הספר החילוניים, גורם לאידיעת התורה ולצרות הפוקדות את עם ישראל. הוא היה אז בן 21 שנים בלבד, והעז (ויש מי שביקרוהו על כך) להפנות אצבע

40. על הערכת הרב עובדיה לרב עוזיאל ראו בדברי ההספד לרב עוזיאל: יוסף, תשכ"ז, ארבע תעניות, עמ' תסב.

41. על תקופה זו ראו בספרו של לאו, 2005, עמ' 38-41.

42. לימים, כאשר הביע תפיסתו זו בדבר שחר ועונש וגלגלי נשמות והתייחס לנרצחי השואה בדרשה שונא בבית הכנסת היזדים במוצאי שבת, הדרשה שודרה בלוויין והסעירה רבים בארץ ובעולם. אז הסביר הרב עובדיה את הבנתו לעיתונאי אדם ברוך, וברוך ציטט את דברי הרב עובדיה כך: "יש לך את המילים ואת האותיות תדבר בשבילי [...]" תסביר אותי, תסביר מה באמת אמרתי בעניין חללי השואה, תסביר להם שהעליתי את הנספים מעלה מעלה, שהשוויתי את הנספים בשואה לעשרת הרוגי מלכות, שלא פגעתי באף לא אחד מהנספים, והקב"ה כבר יגמול לך טוב [...] אני מדבר לאנשים שלנו בשפה שלנו, והנה מהלוויין הזה יוצא ככה. בכלל, הייתי נגד הלוויין. חששתי מזה. אבל שכנעו אותי. והנה עכשיו הדבר מתעוות, והמעוות הזה הרגז אנשים זקנים ניצולי שואה. ואני מצטער מכל הלב על הרגז הזה. מצטער מכל הלב" (אדם ברוך, "מצטער מכל הלב: הראיון הנדיר של אדם ברוך עם הרב עובדיה", *nrg*,

(<https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/512/973.html> :11.10.2013).

43. יוסף, תשס"ט, א, דרוש לשבת תשובה, עמ' לג. ראו גם שם, ד, דרושים.

מאשימה כלפי החינוך הממלכתי ולבקר בשל ניתוק החילונים מהדת.⁴⁴ בלי קשר למידת מורכבותה של טענתו התאולוגית אפשר לראות בבירור מתשובה זו את החשיבות הרבה שייחס הרב עובדיה לחינוך ואת ההבנה שלו שזהו התחום הדרוש תיקון במצב הנוכחי. רחל אלבוים דרור תיארה את המתח ששרר בין המבקשים לכונן בארץ חינוך המדגיש את המסורת ובין חינוך המנותק מהמסורת: "ככל שהלכו והתפתחו מוסדות חינוך דתיים שביקשו לאחד דתיות ולאומיות, כן הלכה והתבלטה חילוניותם של בתי הספר הכלליים החופשיים".⁴⁵

מייד לאחר נישואיו בשנת תש"ד (1944) מינה אותו הרב עטייה לחבר בבית הדין הרבני לעדת הספרדים בירושלים.⁴⁶ במפגש עם הדיינים בבתי הדין התמודד הרב עובדיה עם העליונות שהפגינו הדיינים האשכנזים כלפי רבנים ספרדים ועם עליונות הפסיקה האשכנזית בבתי הדין. יחסיו עם הרבנים האשכנזים היו מורכבים; מחד גיסא הרב צבי פסח פרנק והחזון איש הוקירו וכיבדו את גדלותו בתורה של הרב עטייה ושל תלמידו הרב עובדיה ואף הזמינו אותם להיות חברים במועצת גדולי התורה. מאידך גיסא כאשר הם הגיעו לשיבת המועצה המשיכו הרבנים לדבר ביידיש, והרב עטייה והרב עובדיה לא המשיכו להשתתף במועצה זו.⁴⁷ חוויה זו הצטרפה לרבות אחרות שהניעו את הרב עובדיה לטפח רבנים ספרדים ולחזק את מעמדם כדי שיהיו חלופה להנהגה ולא כפופים לרבנים אשכנזים.

ד. הנהגת קהילה במצרים

בשנת תש"ז (1947) הגיע לירושלים הרב אהרן שויקה, מרבני קהיר.⁴⁸ הוא ביקש למנות רב לקהילה שמעמד הדת בה ירוד, ולכן פנה לרב עוזיאל, הרב הראשי דאז, ולראש ישיבת פורת יוסף, הרב עטייה, וביקש מהם המלצה לתלמיד חכם בר הכי שיוכל לבוא למצרים

44. על חינוך הלכתי, המתחשב בהתפתחותו הטבעית של האדם, ראו רוזנק, 2003, עמ' 32-34; רוזנק, תשס"ט, עמ' 96-98.

45. אלבוים דרור, תש"ן, ב, עמ' 226.

46. הרב עובדיה שימש דיין מאז היה בן 23 במצרים, בפתח תקווה, ושנים רבות בבית הדין בירושלים. את פסקי הדין הרבים והמגוונים שעסק בהם כתב בסדרת ספריו יביע אומר על כל כריהם (יוסף, תשע"ה), ומתוארת בהם המציאות המורכבת שפגש בבתי הדין.

47. גם כאשר נתמנה הרב עובדיה לרב ראשי לישראל התנהלו ישיבות מועצת הרבנות הראשית בשפה היידיש, והרב עובדיה העיר על כך ואף פרש בהפגנות מאחת הישיבות עד שהחלו להתנהל בעברית. על סירובו של הרב עובדיה להשתתף בישיבות הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל אפשר ללמוד ממכתב ששיגר מנחם פרוש לרב ליון, ובו כתב על שיחתו עם הרב עובדיה: "ואמר לי שגם בישיבות הדירקטוריון על החינוך העצמאי חדל להשתתף בגלל היות אידיש השפה המדוברת, מה שאינו מבין, ואם יובטח לו שנדבר בעברית הוא מוכן להשתתף" (כ"ה באלול תשי"ד, מובא אצל סופר, תשע"ד, עמ' 168).

48. ששון, 2012, א, עמ' 198-231.

כדי לשמש בה אב בית דין וסגן לרב הראשי במצרים.⁴⁹ הרבנים פנו לרב עובדיה והפצירו בו לצאת לשליחות.⁵⁰ אומנם כהונתו במצרים ארכה שלוש שנים בלבד, אולם הרושם שהותירה שליחות זו בהנהגתו ואף בפסיקתו ההלכתית היה רב מאוד.⁵¹ ההפתעה שנגלתה לרב עובדיה בהגיעו למצרים הייתה שלא רק שבני הקהילה היו חלשים מאוד בקיום המצוות, אלא גם המחויבות הדתית של ראשי הקהילה, רבניה ומנהיגיה הייתה קלושה ביותר.⁵² תקופת מצרים הייתה תקופה מכוננת בחיי הרב עובדיה, בגיבוש חזון ההנהגה שלו מול מגוון קהלים, ובה בעת הוא חווה משבר, המתועד בכתביו ובפסקים רבים לאורך חייו.

ה. הנהגה במדינת ישראל

כאשר שב הרב עובדיה לארץ לאחר קום המדינה, בשנת תש"י (1950), התבססה והתפתחה בו האידיאולוגיה בנוגע למדינה ולמוסדותיה. הוא פגש את המציאות במדינה שאך כמה, את פעילות הציונות וראשיה ואת מצב בני עדות המזרח. את יחסו של הרב עובדיה לציונות בכלל ותיאור לאו "התרוצצות רגשית": מחד גיסא שמחה גדולה על ההזדמנות ההיסטורית להקים עולם של תורה וקיום מצוות בארץ ישראל מתוך ביטחון ושלווה, ומאידך גיסא הוא קבל על כל פעולה שעשו ראשי השלטון בארץ או החברה שהרחיקה יהודים מידיעת התורה ומקיום המצוות.⁵³ כך כתב הרב עובדיה בתשובה על אמירת הלל ביום העצמאות ועל יחס ההלכה ליום זה: "ולא אכחד כי באמת עם כל הצללים הנ"ל, ישנם אורות גדולים שאין לנו להתעלם מהם, כי מדינת ישראל כיום היא מרכז התורה בעולם כולו".⁵⁴

הרב עובדיה פגש בשיעוריו רבים מבני עדות המזרח שהתרחקו מקיום מצוות. הוא סייר במחנות העולים החדשים שעלו ממצרים, מעיראק וממרוקו, לימד שיעורי תורה

49. לאחר פטירת אב בית הדין הרב יהודה חיים הכהן מסלתון.

50. הרב עטייה עצמו שימש רב במצרים בשנים 1914-1922. הוא עבר למצרים בתחילת מלחמת העולם הראשונה כדי להימנע מגיוס לצבא העות'מאני. במצרים לימד הרב עטייה תורה בשיבת כתר תורה ובישיבת אהבה ואחווה.

51. פסקי הלכה רבים שנכתבו בתקופת היותו במצרים נכללו בכל ספריו של הרב עובדיה. ראו לדוגמה יוסף, תשע"ה, א, אורח חיים, סימן טו, סימן ל; יורה דעה, סימן יט; ב, אבן העזר, סימן ז; ג, אורח חיים, סימן ז, סימן כג; ט, אבן העזר, סימן לג. ראו גם עדותו על תקופה זו: "מסיבת סמיכה לרבנות, הרב יצחק סקה - בית מדרש יחוה דעת - ירושלים תשמ"ט", <https://www.youtube.com/watch?v=Uy-xzW5IIqM> דקה 7:40-8:13.

52. הרב שמעון אלף העיד באוזני כי הרב עובדיה אמר לו: "כשהגעתי למצרים רק הגעתי מישיבת פורת יוסף והייתי יותר קיצוני". וכן: "רוב ככל התורה שלי למדתי במצרים ושם היה לי הכי קשה". על האתגרים הרבים שהיו לו במצרים ראו לאו, 2005, עמ' 48-50; חן ופפר, 2004, עמ' 67-84.

53. על יחסו של הרב עובדיה למדינת ישראל כאל התחלת הגאולה ראו לאו, 2005, עמ' 162-172. על יחסו של הרב עובדיה למדינה כאל סוף הגלות ראו ששון, 2012, א, עמ' 105-107. על יחס הרב עובדיה לציונות ראו בראון, 2017, עמ' 258-264; לאו, תשס"ו, עמ' 284-326.

54. יוסף, תשע"ה, ו, אורח חיים, סימן מא.

וראה שילדי העולים רשומים, ללא ידיעת הוריהם, לבתי ספר לא דתיים.⁵⁵ בעקבות סיוריו אלה דרש לפני רבנים והביע את מורת רוחו מהתהליכים שהתרחשו במדינה בראשית שנותיה: "המעבירים אותנו על דת בגזירות שמד כאלו [...] כזאת לא תיעשה בישראל, קומו והתעוררו להציל את ישראל מכליון רוחני בכדי שימהר השם יתברך לרחם עלינו מן השלטון החופשי הלוזה".⁵⁶ הדגש בדבריו של הרב עובדיה הושם במערכת החינוך החילונית, בהוצאת ילדים מהסביבה התרבותית-מסורתית שלהם, בשליחתם להתחנך בבתי ספר לא דתיים או אף לגדול בקיבוצים שאינם שומרי מצוות, והוא פעל בלא לאות להעביר ילדים ממוסדות החינוך הממלכתיים והממלכתיים-דתיים למוסדות החינוך העצמאי ולרשת בית יעקב. הוא סבר שהחינוך במוסדות בית יעקב הוא מופת לחינוך ערכי-דתי, ובפסקי הלכה רבים כתב על החינוך בבית יעקב שהוא דגם לחינוך איכותי ליראת שמיים ולהקפדה על מצוות.⁵⁷

ו. בין כפייה לדרכי נועם: רבנות בתל אביב

לצד חזונו להשפיע בדרכי נועם נראה כי לעיתים הדגיש הרב עובדיה צורך לכפות את קיום המצוות על הציבור, בעיקר במרחב הציבורי. המחקר על הרב עובדיה, כאמור, נע בין חזונו להשפיע בדרך עדינה ומפויסת⁵⁸ ובין השפעתו בקנאות ובכפייה.⁵⁹ בשנת תשכ"ט (1968) נבחר הרב עובדיה לשמש הרב הראשי לתל אביב-יפו לצד הרב שלמה גורן. טרם כהונתו ברבנות בתל אביב נוצרה לו תדמית של רב מחמיר וקפדן בהלכה. כך נהג ברבנות במצרים, וכך הוכר בישראל. הוא לא הסתיר את יעדיו לחנך את עם ישראל לקיום מצוות, וכך אמר בריאיון: "לא אסכים לכל פשרה בהסכם הסטאטוס-קוו בעניין שמירתה של השבת בתל-אביב. לא אתן ידי לכל ניסיון להפעיל תחבורה ציבורית בשבתות, או לפתיחת מסעדות ותחנות דלק. לדעתי, מן הראוי היה כי גם חופי הרחצה יהיו סגורים בשבת. יום קודש זה לא נועד לטבילה בים".⁶⁰

55. על חינוך ילדי העולים מארצות המזרח ראו אלבוים-דרור, תש"ן, ב, עמ' 15-18; ארן, 1971, עמ' 82; דהאן-כלב, תש"ס, עמ' 200; קשת, תשנ"ז, עמ' 27-28.

56. דרוש לשבת נחמו תש"י, יוסף, תשס"ט, דרושים.
57. יוסף, תשע"ה, ב, אורח חיים, סימן ו; ג, אבן העזר, סימן כא; ד, אבן העזר, סימן ה; ו, אורח חיים, תוכן העניינים; ז, אבן העזר, תוכן העניינים; ט, אורח חיים, סימן ק, סימן קח. ראו גם יוסף, תש"ף, ד, סימן ד; ה, סימן ו. על העברת ילדים גם מבתי ספר ממלכתיים-דתיים לבתי ספר חרדיים ראו להלן במכתב למנהלת בית יעקב.

58. ליאון, 2016, עמ' 24.
59. אלוש ואליטוב, תשס"ה, עמ' 86; חן ופפר, 2004, עמ' 198.
60. פורסם בעיתון בפברואר 1969, מובא אצל אלוש ואליטוב, שם, עמ' 72. וראו חן ופפר, שם, עמ' 242-243.

הרב עובדיה התייבב כמנהיג תקיף בהלכה שאינו מוכן לפשרות בעניינים הלכתיים, אך עם זאת ביקש לרכך את המסר "בדברי חן ונועם"⁶¹ בקרבה ובאכפתיות כלפי הציבור. הוא התערב בתחומים שלא ציפו ממנו להתערב בהם,⁶² הקפיד על שמירת כשרות ושבת במרחב הציבורי והתערב בנושאים נוספים.⁶³ בנאום הכתרתו לתפקיד תיאר את תחושת האחריות וגודל המשא שביקש לשאת והסביר שהתערבותו בכל עניין שראה בעצמו אחראי לו היא חלק מאחריות ציבורית ולא כפייה. בדבריו של הרב עובדיה עולות תוכניותיו וציפיותיו מרבנותו, ובהן יעדיו החינוכיים:

אולם מלבד חובתי הראשונית הנ"ל, אשתדל בכל יכולתי בסיעתא דשמיא לרדת אל העם בדרשות ובשיעורי תורה ומוסר, בדברי חן ונועם, [...] נמצא שהרצאה להשפיע על ישראל חייב לבוא עימם בדברים נעימים, אשר בדבר מעריב ערבים, ואז ימצא אוזן קשבת לדבריו. [...] ובדרכי נועם כאמור נוכל לקרב גם את הנוער היקר שלנו, בעבותות אהבה, להמשיך ולהוסיף חוליה בשרשרת הזהב של המסורת המפוארת שלנו, לעודד ולחזקם ביראת ה' טהורה, עד שכל רואיהם יכירום כי הם זרע ברך ה'. ואנו זקוקים לשיתוף פעולה ממנהלי בתי הספר, ובפרט התיכונים לתת תודעה יהודית עמוקה יותר, ולהראות העמים והשרים את יופיה, כי טובת מראה היא. כי אין אומיתנו אומה אלא בתורתה.⁶⁴

מהדברים ניכר כי חזונו ותפיסתו ההלכתית של הרב עובדיה לא השתנו, אך דרך ההנגשה ומודעותו החינוכית והריאליסטית השתנו. הוא הגדיר יעד: להשפיע על ציבור רחב ככל האפשר. הוא חפץ להגיע לבני הנוער ולא רק למי שיפנה אליו; הוא ביקש להיכנס לבתי הספר ולחזק את המודעות לתורה ומצוות מתוך נעימות ואהבה.⁶⁵ הוא האמין שאין צורך לתרגם לשפה מודרנית ליברלית את דברי התורה אלא לתרגם את התורה לשפה של קשר רגשי.⁶⁶

61. ראו להלן דבריו בנאום ההכתרה.

62. כמו פעולת תחנת הכוח רידינג בשבת וכשרות הציציות במפעל טליתניא. אלה הם תחומים שרבים מקומיים לא התערבו בהם בדרך כלל, אך הרב עובדיה ראה עצמו אחראי לכל קיום מצוות או עבירות שמתרחש בישראל.

63. על החמרות בפסקי הרב עובדיה ראו גוטל, תשע"ד.

64. צילום הנאום מובא אצל סופר, תשע"ד, עמ' 233-239.

65. ראו על כך אצל סנה, 1970. כהן תהה אם המסורת היהודית ניתנת לתרגום, "שהרי אין הדבר מובן מאליו שמסורת דתית, שמקורה בעבר הרחוק, ניתנת לתרגום למען יהודים בעלי תודעה מודרנית" (כהן, 1996, עמ' 164). על פי פוקס, התרגום הוא "התכליות" או "המטרות" שהמחנך מציב. ראו פוקס, 1969, עמ' 147.

66. לדברי שוואב, השילוב בין האינטלקט לרגש מוביל לתפקוד אנושי מיטבי. ראו שרמר, 2005, עמ' 39-40.

נאום ההכתרה של הרב עובדיה בתל אביב מבטא את משנתו החינוכית כמעט במלואה. חזונו מבוסס על תפיסת עולם שנבנתה מילדותו והתגבשה במרוצת חייו לנוכח ניסיונו וקשייו והגיעה לכדי הבשלה והשלמה בשנת תשכ"ט (1968). הוא ביקש להנהיג את כלל הציבור, נערים ומבוגרים כאחד, לכונן הנהגה בדרכי נועם ולהקים דור מנהיגים מקרב בני עדות המזרח.

ז. מתל אביב לירושלים: הרבנות הראשית

הרב עובדיה יוסף נבחר לשמש הרב הראשי הספרדי לישראל, הראשון לציון, במרחשוון תשל"ג (1973), והוא בן 52. המצע שפרסם לפני היבחרו לרב ראשי מכיל 11 סעיפים המזקקים את מטרותיו. יש בו קווי המשך להנהגה בתל אביב, ויש בו גם חידושים שמלמדים על שלב חדש בגישתו החינוכית-הלכתית. חלקו הראשון של המצע עוסק בתוכניות בתחום הרבנות והדיינות, מבחינת הלכה במרחב הציבורי ומתן פתרון הלכתי לכל מיני בעיות. חלק הארי של המצע מוקדש למטרות הנהגתיות-חינוכיות ולדרכי השגתן:

- ז. **לרדת אל העם, לקרב רחוקים ולעודד ולחזק קרובים**, בקביעת שיעורים לתורה, ולבער הבערות והבורות שהן שרש הרע של ההתפרקות וההתדרדרות המוסרית שאנו עדים להן בדורנו, ורק התורה ומוסר היהדות מסוגלים לעצור את המתירנות והמאור שבתורה יחזירם למוטב וכאמור: חזקו ידיים רפות וברכיים כושלות אמצו!⁶⁷
- ח. לקרב את הנוער היקר שלנו אל צור מחצבתם, ולהביא בפניהם את דבר ה', כדי להוסיף חוליא בשרשרת הזהב של עמנו הנצחי, **על ידי הרצאות תורניות בבתי ספר דתיים ולא דתיים**. וללבות את ניצוצי הקדושה אשר בלבם, עד שיהיו לרשפי אש שלהבת י-ה,⁶⁸ בדברי חן ונעם. [...]
- ט. **להסיר גורמי הפירוד בין העדות השונות**, ולהביא לאחדות ולאהבת ישראל, [...] ולהשפיע על העם היהודי בכינוסי התעוררות בשובה ונחת [...]
- י. **להדק את הקשרים עם אחינו בתפוצות הגולה**, לטובת המדינה והעם, ולעזור להם להתגבר על נגע ההתבוללות והטמיעה בנישואי תערובת, ולקשרם בעבותות אהבה לישראל ולתורת ישראל.
- יא. **לעודד את העליה לארץ, ולתת לעולים די מחסורם גם בשטח הקליטה הרוחנית**, "כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם."⁶⁹ ואם כה נעשה, בעה"י יכול נכלל. **שהבא להטהר**

67. ישעיהו לג, ג.

68. שיר השירים ח, ו.

69. הוא נשען על הפסוק: "כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם" כי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם" (דברים ח, ג), שפירושו: האדם זקוק למזון גשמי ורוחני כאחד.

מסייעין אותו (שבת קד). וגם כל העם הזה על מקומו יבא בשלום.⁷⁰ א' חשוון תשל"ג
עובדיה יוסף.⁷¹

אכן, יש כאן חזרה על הדברים שאמר בנאום ההכתרה בהיכנסו לרבנות בתל אביב, אולם יש כאן תוספת: הוא הדגיש מטרות ערכיות-חינוכיות לכלל הציבור בישראל, ובעיקר בנושא ההכוונה הרוחנית לעולים החדשים. הוא ביטא בציבור את כאבו על ניתוק בני עדות המזרח מהמסורת בימי ראשית המדינה; הוא האשים בכך את מנהיגי הציבור ואת מערכת החינוך בארץ והביע תרעומת על הדאגה לצרכים פיזיים של העולים ועל הזנחת הצרכים הרוחניים.⁷² לאמונתו, די בחשיפת הציבור לתוכני חוכמת התורה, וזו תעשה פעולתה מעצמה. היחשפות זו תיעשה על ידי ירידה אל העם ואהבתו, ולדידו, מרגע שיפגשו באור התורה, ישמחו בה ויקיימוה.

בהשוואה לתובנותיו של שוואב⁷³ נראה כי ההנחה החינוכית של הרב עובדיה מדגישה את תפקיד 'חומר הלימודים'. לטענתו, הוא מכיל הכול ופותר הכול. בד בבד חיוני תפקיד 'המורה', מנגיש התורה, בירידתו לעם ובאהבתו לעם. בכוח הנהגתו והוראתו לאחד את תלמידיו ולהאחיב עליהם את התורה והמצוות.

החזון להכשיר הנהגה רבנית מבני עדות המזרח

שני דגמים שימשו את הרב עובדיה בניסוח חזונו להכשרת תלמידי חכמים להנהגה רבנית: הדגם של התפתחותו האישית והדגם של ישיבות האשכנזים.⁷⁴ דגם ישיבות זה נראה לו מוצלח לעומת הישיבות הספרדיות לנוכח פירות החינוך הישיבתי האשכנזי:

כשהייתי בן 15 למדתי בישיבת פורת יוסף. זו היתה הישיבה היחידה בעולם הספרדי. כמה היו בישיבה הזאת? 70 תלמידים. לא יותר. ישיבת פוניבז' של האשכנזים היתה באותו זמן עם 500 תלמידים, ואנחנו 70. והיו צוחקים עלינו האשכנזים, לאמור 'מה יצא מכם?' והיו להם עוד ישיבות עם עוד הרבה תלמידים. למה? קודם כל האשכנזים היו מגבילים מאוד קבלה של

70. שמות יח, כג.

71. "מצע הרב עובדיה לבחירות לתפקיד הרב הראשי", **מעריב**, ה' בחשוון תשל"ג, 13.10.1972. ההדגשות במקור.

72. על הניתוק מהמסורת של העולים מארצות המזרח, ראו קשתי, תשנ"ז; ארן, 1971; דהאן-כלב, תש"ס.

73. על מוקדי החינוך על פי שוואב ראו שוואב, 1978, עמ' 229.

74. על תקומת חברת הלומדים הליטאית בישראל ראו פרידמן, 1991; פרידמן, תשס"ז; קפלן, 2013; שאול, תשס"ט.

תלמידים ספרדים. מגבילים עד 20 אחוזים או לכל היותר 30 אחוזים, לא יותר. אצלנו לא היה לראשי הישיבה כסף לשלם שכר למורים. [...] אז כשהייתי בן 15 או 16 אמרתי לעצמי שבעזרת ה' נגדל ונפתח עוד ועוד ישיבות של ספרדים.⁷⁵

הרב עובדיה תיאור אפוא את תחילת חזונו החינוכי בראשית דרכו בלימוד התורה. מחשבתו על הנהגה רבנית ספרדית נולדה מתוך תחושת עליבות שחשו עדות הספרדים; מספר מועט של ישיבות, מעט אברכים ומעט תלמידי חכמים בולטים. יתר על כן, דחיקה ודחייה של תלמידי חכמים ספרדים מהישיבות האשכנזיות. לתפיסת הרב עובדיה, זוהי תוצאה של נסיבות חברתיות-עדתיות וכלכליות, לא גזרת גורל.⁷⁶ הרב עובדיה הציב תוכנית להתפתחות בן ישיבה, למימוש 'האני האידיאלי' של עצמו בלא חסרונותיו.⁷⁷ הוא הציב מציאות תומכת בלומדי התורה בלא המניעות שהיו לו מבית הוריו לסייע בפרנסה, בלא העוני שסבל כשהיה בחור ישיבה.

הרב עובדיה בנה את יעדיו על ידי חיקוי החינוך האשכנזי ולעומתיות לו. הוא הביע תקווה שיוכל להקים דור מנהיגים מקרב בני עדות המזרח, במפגיע בניגוד לזלזול האשכנזים בבני עדות המזרח: "אנחנו ניקח ילדים, נעשה מהם רבנים ודיינים, לא יאמרו פרענקים לא טובים, לא מוכשרים, נראה להם לאשכנזים".⁷⁸ זוהי לעומתיות לציבור החילוני-אשכנזי מכאן ולציבור החרדי-אשכנזי מכאן. המציאות של חוסר ברבנים מעדות המזרח בצירוף דברי החיזוק שקיבל לאורך הדרך מרביתיו היו גורם מכריע בגיבוש חזונו כמנהיג חינוכי. הוא פעל בלא לאות לעודד את בני הישיבות הספרדים, לתמוך בהם ולחזקם שיהיו הנהגה מובילה לבני עדות המזרח, ושאף לגדל תלמידי חכמים גדולים המסוגלים לפסוק הלכה בלא מורא ובלא ספקות.⁷⁹

75. דרשה לא מתוארכת שנישאה במוצאי שבת בבית כנסת היזדים, מובאת אצל אלזש ואלטוב, תשס"ה, עמ' 26. גם בכינוס של ש"ס תיאור הרב עובדיה תיאור דומה. ראו "תיעוד מיוחד: הרב עובדיה יוסף מספר

על עצמו", *YouTube*, 6.10.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=ShUTNgTyIvI>.

76. על יחסי החברה האשכנזית החרדית עם החברה הספרדית שיצר הרב עובדיה ראו לאו, תש"ס, עמ' 10-14; ליאון, 2016, עמ' 16-25.

77. על הדימוי העצמי האידיאלי של מחנכים ראו בדברי הרפז, המבוססים על דברי איגן (איגן, 1999, עמ' 79. מובא אצל הרפז, 2009, עמ' 85).

78. נאמר בכינוס לפתיחת רישום תלמידים לרשת מעיין החינוך התורני שנערך בתחילת שנת 2004. מובא אצל חן ופפר, 2004, עמ' 7.

79. תלמידיו של הרב עובדיה משמשים מנהיגי קהילות, רבנים ודיינים. על תמיכתו ברבנים שלמדו בישיבת אור התורה - הרב בן ציון אבא שאול, הרב יהודה מעלם, הרב אליהו שרם, הרב יוסף רפול, הרב יעקב טופיק, הרב שלום כהן, הרב שלום מזרחי ועוד רבים אחרים - ראו ששון, 2012, ב, עמ' 342-346. על תמיכתו ברב יוסף זרוק ראו שם, עמ' 351-360. על תמיכתו ברב מרדכי אליהו ודחיפתו לצאת מהוראה בתלמוד התורה וללמוד דיינות ראו שם, עמ' 361-364. על עידוד הרב שלום מזרחי ובנו ראו ששון, 2012,

בכ"ו בכסלו תשי"ד (1953) החליט הרב עובדיה לייסד ישיבה מיוחדת לאברכים מצוינים מבני עדות המזרח, ישיבת אור התורה.⁸⁰ הוא ביקש ליצור חלופה רבנית ספרדית ולהקים מנהיגות רוחנית לעדות הספרדים. בקול קורא שהתפרסם לקראת פתיחת הישיבה הסביר הרב עובדיה את תפקידה: "בבית מדרש גבוה זה יתרוממו הלומדים בו ויעלו מעלה מעלה בלימודים תורניים ואז נוכל למלא את החלל הריק הנוצר במצב הרוחני ביחוד בקרב עדות הספרדים ועדות המזרח".⁸¹

בטקס ייסוד הישיבה נאם הרב עובדיה על מטרת ייסוד הישיבה ועל תרומת הישיבה לעולם התורה הספרדי,⁸² ובנאומו פרט שתי מטרות לייסוד ישיבת אור התורה: האחת רוחנית, שהוא הגדירה "בניית הנהגה רבנית" שתוכל לתת מענה הלכתי בשאלות הציבור, והשנייה תועלת גשמית שבצידה תועלת רוחנית. על פי ניתוחו של הרב עובדיה את המציאות, סיבה מרכזית להיעדר הנהגה רבנית מעדות הספרדים הייתה המצוקה הכלכלית, לכן הוא בנה מתווה, ובאמצעותו הצליח להעניק תמיכה כלכלית לבני תורה מעדות המזרח בדרך יצירתית. הוא ייעד את ישיבת אור התורה לתלמידי חכמים הלומדים בישיבת פורת יוסף במשך היום ומקבלים בה מלגת לימודים שאינה מספיקה לפרנסתם, ויכולים להוסיף מלגה על ידי השתלבות בלימודי ערב בישיבת אור התורה.⁸³ כך הם מקבלים מימון נוסף ולא מימון חלופי, והוא יכול בסכום נמוך למדי לתמוך בהישארותם בישיבה ובקידום לימודיהם. רבני ירושלים קיבלו בברכה ובשמחה את היוזמה הזאת ואף סייעו לרב עובדיה באיתור מקורות מימון להחזקת התלמידים.⁸⁴

בהמשך דבריו נדרש הרב עובדיה לצורך בהקמת ישיבה נוסף על ישיבת פורת יוסף, ובין השורות אפשר להבין כי המהלך שלו איים על ישיבת פורת יוסף. הרב עובדיה נע על גבול דק בין הביקורת הנכחת בדבריו על ישיבת פורת יוסף ועל רבניה ובין הרצון להיות נאמן לישיבה שצמח בה ולרכך את האיום. לפיכך הוא קישר את הקמת הישיבה החדשה גם לקנאה בישיבות האשכנזיות וברצון לחקות את הצלחתן בהצמחת גדולי תורה רבים:

ואני אומר כלפי עצמנו. רז"ל [=רבותינו זכרם לברכה] אמרו קנאת "סופרים" תרבה חכמה. אנו רואים כי בכל ד' אמות פותחים ישיבות לאחינו האשכנזים. וכלם בפי' [=בן פורת יוסף]

א, עמ' 145-148. הרב עובדיה תמך וסייע בבחירתם של הרב שלמה עמאר והרב אליהו בקשי דורון לרבנים ראשיים, וכן עודד את בניו ואת חתניו ללמוד ולהתקדם בתפקידי הרבנות והדיינות.

80. על הקמת ישיבת אור התורה ראו גם חן ופפר, 2004, עמ' 126.

81. תמליל הקול הקורא, שם, עמ' 126.

82. "חיגית פתיחת ישיבת אור התורה - חלק א", כ"ו בכסלו תשי"ד. שכתוב כתב היד נמצא בארכיון הפרטי של יעקב ששון.

83. רשימת התלמידים הראשונים בישיבת אור התורה מובאת אצל ששון, 2012, ב, עמ' 346.

84. בידי הרב יצחק יוסף מצויים מכתבי המלצה של רבני ירושלים, ובראשם הרב צבי פסח פרנק.

מסובלים בריבוי ת"ח [=תלמידי חכמים] כ"ו [=כן ירבון]. ואם אין לנו רגש בושה וקנאה על כי אין לנו כ"א [=כי אם] ישיבת פ"י [=פורת יוסף]. ע"ז [=על זה] עצמו אנו ראויים להתבייש.⁸⁵

הרב עובדיה זעק זעקה של בושה ושל קנאה: בושה שבני עדות המזרח לא הצליחו להצמיח רבנים גדולים בדורו, וקנאה באשכנזים, שממלאים ישיבות, מקימים ישיבות חדשות, וגדולי רבניהם בולטים בכל שדרת התפקידים הרבניים ובבתי הדין. ייסוד עולם הישיבות האשכנזי עמד באותה עת בראש מעייניהם של אנשי הציבור החרדי, כי הם ביקשו להקים את עולם התורה שנחרב בשואה.⁸⁶ שאול הדגישה את ישיבת פוניבז', סמל לתהליך זה: "אין ספק כי הישיבה המסמלת יותר מכול את תהליך התגבשותה של החברה החרדית סביב 'עולם הישיבות' לאחר מלחמת העולם השנייה היא ישיבת פוניבז' בבני ברק, שעם השנים היתה אחת הישיבות הגדולות והמרכזיות בעולם".⁸⁷ לישיבות האשכנזיות היו אפוא שתי מטרות: כינון מחדש של עולם התורה האשכנזי ויצירת מרכז לגיבוש קהילות חרדיות, המובדלות מהחברה הכללית בישראל.

בדבריו לעיל ביקש הרב עובדיה לעורר את מנהיגי הספרדים לגדל תלמידי חכמים שיהיו מנהיגי עדות הספרדים בכל יישוב.⁸⁸ בשנת תשכ"ב (1962) הוקמה ביוזמת ועד העדה הספרדית ישיבת המתיבתא⁸⁹ - ישיבה תיכונית שבה פנימייה בשכונת מקור חיים בירושלים, המשלבת לימודים תורניים עם לימודים כלליים. בראש הישיבה עמד הרב מאיר אליטוב, ואחריו הרב יהודה עמיטל,⁹⁰ והרב עובדיה היה הנשיא הרוחני של הישיבה.⁹¹ "המטרה המוצהרת היתה שהתלמידים יגדלו להיות מורים ורבנים לקהילות הספרדיות".⁹² באותו זמן פנה הרב עובדיה לראשי ועד העדה הספרדית והציע להקים בית מדרש לרבנים ודיינים מבני עדות המזרח ולהכשירם להנהגת קהילות הספרדים ולשמש דיינים בבתי הדין. ועד העדה העמיד לרשות הרב עובדיה מבנה ומלגות לתלמידים מצטיינים, ובשנת

85. "חגיגות פתיחת ישיבת אור התורה - חלק ב", כ"ו בכסלו תשי"ד. ראו ששון, אביר הרועים, ב, עמ' 349. ראו גם נספח 2.

86. שאול, תש"ע, עמ' 379.

87. שם. וראו לעיל דברי הרב עובדיה על הצלחת ישיבת פוניבז'. יש להזכיר כאן את דברי לופו בדבר גיוסם של בחורים רבים ממרוקו לישיבות חרדיות שהוקמו בצרפת כדי לרתום גם את יהודי המזרח לשיקום עולם התורה האשכנזי (לופו, 2004, עמ' 195-196, מובא אצל שאול, תש"ע, עמ' 382).

88. "חגיגות פתיחת ישיבת אור התורה - חלק ג", כ"ו בכסלו תשי"ד. שכתוב כתב היד נמצא בארכיון הפרטי של יעקב ששון.

89. על הקמת ישיבה זו ראו גליקסברג, תשע"ז, עמ' 237-254.

90. שם, עמ' 244, הערה 35.

91. שם, עמ' 244.

92. חן ופפר, 2004, עמ' 154.

תשכ"ו (1966) נפתח המחזור הראשון של בית מדרש המתיבתא.⁹³ הרב עובדיה עמד בראש המתיבתא ולימד בה שיעורים שלוש פעמים בשבוע. בסוף כל שבוע בחן את התלמידים ודאג לרווחתם.⁹⁴ בטקס הסיום של המחזור הראשון אמר הרב עובדיה: "מפעל זה הוא גולת הכותרת של ועד העדה הספרדית בירושלים שלקח לעצמו את העול הגדול להקים דור של רבנים ודיינים ולהחזיר עטרת ותפארת תורה ליושנה".⁹⁵

אם כן, אפשר לראות כי הרב עובדיה שילב בהנהגתו את אידאולוגיית הסוציאליזציה עם אידאולוגיית האקולטורציה.⁹⁶ הוא ביקש להכליל את בחורי הישיבה בעולם בני הישיבות, חברת הציבור החרדי-אשכנזי שומר המצוות, כדי לחזק בהם התקשרות חברתית התואמת את הערכים שביקש לחזק. נוסף על כך הוא נשען על אידאולוגיית האקולטורציה, המעשירה את עולמו התוכניתורי של תלמיד הישיבה, כדי שיוכל להיות דמות מנהיג ראוייה בעתיד. לשם כך הצביע על שלושה מוקדים עיקריים בהכשרת ההנהגה הרבנית: (1) לימוד והשתלמות; (2) מנהיגות הנבעת מאחריות ציבורית; (3) מודעות לדרך ההנגשה.⁹⁷ הוא העצים את תלמידיו בחיזוק הדימוי והמעמד שלהם לצורך הנהגה משמעותית, אך לא טיפח אינדיבידואליזם עצמאית אלא ביקש לגדל לומדי תורה שיהיו מנהיגים בדרך שהוא מתווה. הרב עובדיה אומנם הקים וחיזק ישיבות רבות, והיו בהן בחורי ישיבות שהקדישו עצמם ללימוד, אולם בהדרכתו לבני ישיבות נראה כי לא חתר להקים חברת לומדים שאינם עובדים לפרנסתם. מבחינתו הלימוד הוא הדרך וההכשרה לקראת תפקידי הוראה והנהגה של הציבור הרחב.⁹⁸ על ההבחנה בין חברת הלומדים בישיבות האשכנזיות ובין חברת הלומדים על פי הרב עובדיה כתב ליאון: "מטרתו של הרב עובדיה יוסף היא להפוך את חברת הלומדים מאי של קיום יהודי המתבצר בשיטתו למען הכלל הישראלי, לכוונה יותר של אליטה דתית המשתמשת בחברה הלומדת כבסיס להנהגת כלל החברה בישראל".⁹⁹ ליאון הדגיש כי על פי הרב עובדיה "המטרה היא חיזוק הקשר בין פוסק ההלכה לציבור

93. מוסד זה התקיים לצד המתיבתא הצעירה.

94. הנתונים מתוך **במערכה** 90 (תשרי תשכ"ט), עמ' 1. מעניין שוועד העדה הספרדית הקפיד בכל פרסומיו לקשר בין המתיבתא הגדולה שבראשות הרב עובדיה למתיבתא הצעירה, הישיבה התיכונית, שבראשה עמד בשנת תשכ"ה (1965) הרב יהודה עמיטל. הרב עובדיה עצמו השתדל לנתק בין השתיים, בעיקר בשל לימודי החול שבמתיבתא הצעירה. ראו לאו, 2005, עמ' 91-92.

95. מתוך ריאיון של העיתונאי ר' קשאני, **במערכה** 90 (תשרי תשכ"ט), עמ' 3. ראו לאו, 2005, עמ' 91-92.

96. על הנהגה הנבעת מאידאולוגיות ראו למ, 2005, עמ' 275.

97. אפשר לראות זיקה בין שלושת המוקדים האלה בצירוף מרכיב המציאות, שעליו דיבר הרב עובדיה בנאומו בתל אביב, לארבעת מוקדי החינוך על פי שוואב: 'הלימוד' הוא החומר, 'המנהיגות' מקבילה למלמד, ההנגשה ממוקדת בתלמיד, וההתייחסות למציאות ממוקדת בסביבה. ראו שוואב, 1978, עמ' 229.

98. על התנגדות הרב עובדיה ללימוד תורה כדרך חיים בלעדית ראו יוסף, תש"ף, ה, סימן נו; יוסף, תשע"ה, ז, אורח חיים, סימן כא.

99. ליאון, תשע"ב, עמ' 233; ליאון, תשס"ו.

היעד, וחינוך הציבור לכך שדבר ההלכה אינו טמון בין אותיות ומשפטים לא ברורים אלא הוא דבר בהיר, רציונלי, חי ומגיב.¹⁰⁰ כלומר המגע של הרב עם הציבור בכל מיני הזדמנויות הוא כלי חשוב בהנהגת הציבור.¹⁰¹

האחריות הרחבה שהביע הרב עובדיה נבעה, על פי ליאון, ממגמה כללית ויסודית ביהדות המזרח, שעל פיה יש רצף בין שומרי המצוות החרדים ובין יהודים שאינם שומרי מצוות כלל. על יסוד תפיסה זו המשיג ליאון את החרדיות שיצרה ש"ס "חרדיות רכה", אשר "בתוכה רעיון התשובה וההתחזקות הדתית, היכול לשמש תשתית למציאות המכירה בדינמיות דתית, גם אם היא קובעת לה קווי גבול או טווח אפשרויות מוגבל".¹⁰² ליאון הדגים מנעד רחב של קשר למסורת בקרב יהודים מזרחים, שממנו נובע מעמד של רבנים בציבור זה והבנת התפקיד של הרבנים כלפי הציבור.¹⁰³ הוא ציין את חשיבות שילוב האלמנטים להשפעה במסרים המועברים על פה ובפרסום חיבורים וטקסטים (ליטורגיה) שנועדו לעטוף את היחיד ואת הציבור באורח החיים הרצוי מבחינה הלכתית-תורנית.

לדברי ליאון, הנהגתו של הרב עובדיה מנצלת כל הזדמנות של מפגש עם הציבור להנחלת דרך חיים: "לשיטת הרב עובדיה יוסף, השיעור המקומי, הכינוס התורני, כל מסגרת קטנה כגדולה, שתכליתה מסירת הידע התורני לציבור הרחב, הם רכיב יסודי לא רק בהנהגת הקהילה ובחינוכה אלא הצגת הלכה כדרך חיים רלוונטית לעולם המודרני, וככזאת עליה להיות נוכחת כל העת בתודעת הציבור".¹⁰⁴ בניגוד לדברים אלה, שלפיהם היעד הוא חינוכי-דת, ססלר, זיבצנר ולהמן ראו בתנועת התשובה של תנועת ש"ס מכשיר להגדלת כוחה האלקטוראלי של התנועה ולחיזוקה במערכת השלטון בישראל, ואולי אף להשתלטות עליה.¹⁰⁵

הרב עובדיה הדגים בתפקידיו ההנהגתיים הרבניים-חינוכיים פרישה מעיון מפולפל, המיועד ללמדנים אליטיסטיים, ויישומה של תורה המיועדת לכלל עם ישראל.¹⁰⁶ תפקידיו ברבנות יצרו גשר בין הלימוד העיוני-הלכתי למימושו בחיי הציבור. תוכן הדרשות של

100. ליאון, תש"ע, עמ' 349.

101. בדרך זו כתב בראון כי הרב עובדיה עודד חברת לומדים כדי להקים הנהגה מזרחית שאינה מתבדלת ומסתגרת (בראון, תשס"ב).

102. ליאון, 2016, עמ' 24. על הבחנה זו בין היהדות המזרחית (הרכה) ליהדות האשכנזית (האדוקה) ראו ליאון, תש"ע, עמ' 339; ליאון, 2009. גם זיבצנר ולהמן, שייחסו לתנועת ש"ס היבטים מסיונריים, הדגישו את האפשרות שניתנת בתנועת ש"ס לקיום חלקי של המצוות. ראו זיבצנר ולהמן, תשע"ב, עמ' 221.

103. הוא ניתח את הנהגתם של הרב יוסף חיים ושל הרב עובדיה יוסף ומצא דמיון בין שני האישים, בדגש על היחס בין הפוסק לקהל: "על פוסק ההלכה לנהל דיאלוג הלכתי מעורב עם הציבור באמצעות דרשות עממיות, הגות ועבודה ליטורגית פופולרית" (ליאון, תש"ע, עמ' 337).

104. שם, עמ' 349.

105. ססלר, 2003; זיבצנר ולהמן, תשע"ב.

106. על זיכוי הרבים אצל הרב עובדיה ראו ליאון, 2008, עמ' 150-168.

הרב עובדיה עסק בדברי אגדה, מוסר והלכה, והמסרים העיקריים שחזר עליהם עסקו בהתקרבות ליהדות ובעידוד הציבור ללמוד במוסדות חינוך חרדיים.

החזון לחנך את ילדי ישראל

הרב עובדיה פעל שנים בהקמת מוסדות חינוך תורניים. כבר בשהותו במצרים, בהיותו בן 26, פתח בית ספר וכיתות לימוד לכיתות היסוד ועוד חמש כיתות למבוגרים ללימודי אחר הצהריים והשקיע רבות בהוראה בישיבת אהבה ואחוה. בשונו ארצה, כאמור, העלה על נס את הצלחת מוסדות החינוך העצמאי, ובייחוד בתי הספר לבנות של רשת בית יעקב.¹⁰⁷ מתחילת שנות החמישים ועד סוף שנות השבעים הוא תמך במוסדות אלה¹⁰⁸ ועודד רבים להעביר אליהם את ילדיהם. הוא לא הגדיר בחזונו הקמת מוסדות חינוך דתיים לבני עדות המזרח ולא קרא לכתחילה למהלך כזה, אולם המציאות טפחה על פניו. הוא נוכח לדעת ששומעי לקחו נדחים מהמוסדות האשכנזיים ואינם מתקבלים ללימודים. מאמציו מול מנהלי בית יעקב למנוע מגמה זו לא ראתה פרי. להלן מכתב שכתב הרב עובדיה לאחת מהמנהלות:

ב"ה ירושלים יום ד אדר"ח חשוון תשט"ז

כבוד הגב' [...] במוצאי שבת (שבוע זה) נאמתי בבהכ"נ אחת אודות חינוך דתי לבנים ובנות. וכתוצאה מכך נגש אלי אחד מן הקהל מר מנשה נקי ושאל בהיות שבתו אהובה נקי בת 11 לומדת בכיתה ג' בשפיצר אם זה בית ספר דתי והשבתי בשלילה ויעצתיו לגשת לביה"ס שלכן "בית יעקב" ולתמהוני לא נתקבלה הילדה בבית ספרן בתשובות אולי מתחמקות. אני מבקש לבל תגרמו שע"ז [=שעל ידי זה] יהיו דברינו כקול קורא במדבר ולדחות נפשות מישראל. נא לעשות כל האפשרות לקבלת הילדה הנ"ל. אם אי אפשר בשום אופן, נא לנמק בכתב מה הן הסיבות שא"א [=שאי אפשר] לקבלה. ואז הנני לגשת אל מר ה. ליברמן נ"י [=נרו יאיר] ואחרים לדעת אם ישנה אפשרות לשנות דרכים אלו.

בתקוה שתעשו את הכל שלא לדחות אף נפש אחת מישראל.

107. ראו לעיל הערה 57.

108. מריאיון עם בנו, הרב יצחק, עולה כי הרב עובדיה השתתף ב"דינרים" (סעודות התרמה) בארצות הברית, שמטרתם הייתה מימון החינוך העצמאי.

בכבוד רב ובתודה מראש

הרב עובדיה יוסף

חבר הדירקטוריון של החינוך העצמאי¹⁰⁹

הרב עובדיה היה אז שותף בדירקטוריון של החינוך העצמאי וניסה להיתמך במכתבו בקשריו עם הרב ליברמן, שהיה מראשי החינוך העצמאי, ולמרות זאת הילדה לא התקבלה לבית הספר בטענת חוסר מקום.¹¹⁰ נוסף על בעיית האפליה ראה הרב עובדיה את המחר ששילמו בני עדות המזרח, בנים ובנות, שלמדו במוסדות החינוך החרדיים האשכנזיים והיו צריכים להתפלל וללמוד הלכות ברוח מסורת אשכנז, וממילא להצניע את מסורת אבותיהם. הרב עובדיה היה אמביוולנטי ביחסו כלפי מוסדות החינוך האשכנזי. הייתה בו הכרת הטוב והערכה על מה שנעשה ומה שהצילו, ששנים מלפני קום המדינה ועד שקמה תנועת ש"ס אפשרו לימוד תורה חרדי ומנעו השכחת התורה מילדי עדות המזרח.¹¹¹ ואולם הוא לא הסתיר את ביקורתו החריפה על האפליה ועל מחיקת מסורת בני עדות המזרח.¹¹² הכרת הטוב של הרב עובדיה ניכרה למרות הקשיים והאפליה שהיה מודע להם, ומוסדות ש"ס מבחינתו היו חלופה שאמורה להציב יעד חינוכי לבני עדות המזרח לשם שמירת המסורת הספרדית.¹¹³

מעורבותו של הרב עובדיה בהקמת מוסדות חינוך חרדיים ספרדיים החלה לפני שקמה תנועת ש"ס, בתמיכה במוסד חינוכי לבנות נאות ישראל¹¹⁴ בראשות הרב נסים זאב. האפליה הייתה המניע לכינונו של מפעל זה, והרב עובדיה תמך בריש גלי ברב זאב ובמוסדותיו כבר משנת תשל"ט (1979). הוא ראה בהקמת מוסדות אלה שליחות ומימוש רעיון חשוב בפתיחת שערי החינוך הדתי לכל ילדה ובשימור המסורת של בנות ישראל

109. מכתב, חשוון תשט"ו, מהארכיון הפרטי של יעקב ששון. מובא אצל ששון, 2012, ג, עמ' 82-83.

110. במכתב תשובה מהמנהלת מהארכיון הפרטי של יעקב ששון.

111. אלאור כתבה על שילוב אברכים ספרדים בשיבות החרדיות אשכנזיות: "האברכים המזרחיים היוו תוספת מוח חשובה לעולם התורני החרדי אשכנזי שניסה להשתקם לאחר השואה, אך בחיי המעשה הם נתפסו כזרים" (אלאור, 2006, עמ' 341-358).

112. בדרשה שהתייחס בה לפרשת עמנואל תיאר אמביוולנטיות זו לקהל הרחב. פרשת עמנואל הגיעה לדיון בבג"ץ בשנת 2009 ועסקה באפליה על רקע עדתי של תלמידות חרדיות בכניסה לבית ספר בית יעקב בעיר עמנואל.

113. שם.

114. מוסדות נאות ישראל כוללים היום גני ילדים לבנות, תלמודי תורה, בית ספר יסודי לבנות, סמינר לבנות והכשרה מקצועית המעניקה תואר ראשון בחינוך.

מעדות המזרח. זו הייתה הפעם הראשונה בישראל שקמו מוסדות לימוד לבנות ששימרו את המסורת הספרדית, את התפילות ואת לימוד ההלכה.¹¹⁵

בטקס הקמת סמינר נאות ישראל אמר הרב עובדיה: "אנחנו נהיה יותר מהאשכנזים, פה יגדלו בנות גם יראות שמיים וגם מצטיינות".¹¹⁶ הוא גם תיאר במילים חריפות את היעדר העברת מסורת בני עדות המזרח במוסדות האשכנזיים ואת המחיר החינוכי הכבד הגלום בכך מבחינתו: "אני, הבנים שלי למדו בחינוך העצמאי. לא היה עדיין תלמודי תורה של ש"ס. לא היה קיים עדיין. הילדים קטנים והיה רק החינוך העצמאי. החינוך העצמאי, המורים שלהם שיכנזים, ב"ך ב"ך, מאיפה הם יודעים טעמי המקרא שלנו? מאיפה יודעים? אז לא לימדו אותם".¹¹⁷

רק כינונם של מוסדות חינוך עצמאיים ספרדיים אפשר את מילוי החסר ומימוש החזון החינוכי. אחר כך, כששימש הרב עובדיה ראש מועצת חכמי התורה של תנועת ש"ס, הוא סייע בפתיחת רשת בתי ספר שנקראה מעיין החינוך התורני,¹¹⁸ ורשת חינוך פורמלי זו פעלה במקביל לרשת החינוך הבלתי פורמלי שהקימה תנועת ש"ס, ששמה אל המעיין, במערכת שיעורי תורה בכל הארץ.¹¹⁹

דברים אלה עומדים בסתירה למסקנות חוקרים בדבר המניע להקמת תנועת ש"ס והמניע להקמת רשת החינוך שלה. עיתונאים וחוקרים סברו שלרוב עובדיה הייתה כאמור מטרה פוליטית לכתחילה.¹²⁰ לטענתי לא כך הוא. הפעילות הפוליטית הונעה בתגובה על מצוקה חינוכית ומתוך קבלת אחריות לחינוך כלל ילדי ישראל.¹²¹ הרב עובדיה תמך במנגנון פוליטי שייאפשר תמיכה בהקמת רשת חינוך דתית המחויבת לפסיקה הספרדית

115. בכמה גליונות, בעיקר באמריקה הצפונית ובאמריקה הדרומית, כבר אז היו שכיחים מוסדות חינוך ותלמודי תורה ששימרו את מסורת עדות המזרח (למשל שערי תורה בברוקלין שבניו יורק).

116. הסרטון שמור בארכיון הפרטי של נסים זאב.

117. בדרשה שאמר הרב עובדיה. ראו: "תיעוד מיוחד: הרב עובדיה יוסף מספר על עצמו", *YouTube*, 6.10.2014, <https://www.youtube.com/watch?v=ShUTNgTyIVI>.

118. לאחר פטירתו הוסב שמה של רשת החינוך מעיין החינוך התורני ל"בני יוסף", על שמו של הרב עובדיה יוסף.

119. עמותת אל המעיין נרשמה ביוני 1985, "ועל דגלה חרתה את המטרה של טיפוח ערכיה המסורתיים והיהודיים של היהדות הדתית וחינוך הנוער ליהדות ולדתיות" (טסלר, 2003, עמ' 126).

120. חן ופפר, 2004, עמ' 164-165. היו שייחסו להקמת ש"ס דרך של הרב עובדיה להתמודד עם דחיקתו מכס הרבנות הראשית: "הרב עובדיה חש עצמו מושפל, וציטט את הפסוק: 'מכבדי אכבד ובוזי ייקלו' - פסוק שהווייה את הדחיפה הרצינית להקמת ש"ס, וכל השאר היסטוריה" (רהט, 1998, עמ' 32-34). וכן ראו: מ' רהט, "איך הפכה הדחת הרב נסים למנוע העיקרי להקמת ש"ס", **אתר הערוץ הראשון**, <https://www.101.co.il/Archive/003-D-62798-00.html>, זיבצנר ולהמן, 2010, עמ' 88; טסלר, 2003, עמ' 310.

121. על הניעה של מנהיגים כתבו פרוהמן והווארד: "אף מנהיג לא יוכל להיות אפקטיבי אם לא יזדהה במאה אחוז עם משימתו של הארגון" (פרוהמן והווארד, תשס"ט, עמ' 116-117).

ומקבלת את כלל ילדי ישראל.¹²² הקמת התנועה הייתה לשם הקמת רשת החינוך, ורשת החינוך לא קמה לשם חיזוק התנועה.

בגילוי דעת שהוציא הרב עובדיה בשנת תשנ"ט (1999) הוא הדגיש את היעד החשוב של תנועת ש"ס בהפצת היהדות ובקירוב ליהדות והדגיש את עיקר הפעילות בכל הנוגע לבני עדות המזרח: "והרי ידוע שהתנועה הקדושה ש"ס הקדישה את מירב זמנה להחזיר בתשובה את אחינו בית ישראל, ובפרט מהספרדים ועדות המזרח, והרי נאמר ומבשרך אל תתעלם, ועוד שהיא מקדישה כל כוחותיה להכניס את ילדי ישראל בתלמודי תורה, הבל שאין בו חטא [...] ולהחזיר עטרה ליושנה".¹²³ ניכר כי המציאות הרצויה מבחינתו היא מציאות של חזרה בתשובה של כל עם ישראל באמצעות מערכת החינוך. אומנם חזונו הופנה לכלל ישראל מתוך תקווה להשפיע על יהודים רבים ככל היותר, אולם תקווה זו, כידוע, לא התממשה כבחזונו החובק כול.

מדיניות מוסדות ש"ס בכל הקשור לקבלת תלמידים הייתה לעומתית למערכת החינוך העצמאי ולרשת בית יעקב, שייסדו קבלה מותנית המבוססת על השתייכות ברורה לקהילה החרדית. לעומת זאת רשת מעיין החינוך התורני פתחה את שעריה לילדים מכל שכבות האוכלוסייה.¹²⁴ הרב עובדיה ביקש להשפיע על ידיעותיהם של הילדים ועל היכרותם עם התורה והמצוות, וכן להשפיע על הוריהם.¹²⁵

בחינת מימוש החזון

א. ניתוח המציאות הנוכחת

לדידו של הרב עובדיה, איקיום מצוות אצל רוב הציבור הוא תוצר של בורות, הנובעת מחוסר ידע של התורה והמצוות או מהנגשה לא נכונה. לפיכך לדעתו יש לחזק את הידע

122. החינוך הוא ערך מרכזי בעולמה של היהדות. אחת מהמצוות המוטלות על ההורים היא חינוך ילדיהם, וכן מוטלת חובה על הקהילה להקים מוסדות חינוך. ראו אסף, תשי"ד; גליק, תשנ"ט.

123. גילוי דעת, ירושלים, יום שני, כ"ד באייר תשנ"ט, ל"ט למטמונים, "ישמרהו השמים" לפ"ק. פסק הלכה החתום ביד עובדיה יוסף, שלום כהן, יצחק כדורי, מאיר מאוז, משה מאיה. מהארכיון הפרטי של בנימין לאו.

124. הרשת הקימה שלושה סוגים של בתי ספר: (1) לגרעין הספרדי-חרדי; (2) לילדי משפחות שמוכנות להתחייב (לתהליך תשובה); (3) לכלל ישראל, המתחייבים חלקית (בעיקר אימהות). זיבצנר ולהמן, תשע"ב, עמ' 215-231.

125. זיבצנר ולהמן, 2010, עמ' 149, תיארו תהליך תשובה בקרב משפחות רבות שהחל במערכת החינוך של ש"ס.

התורנית הלכתי בקרב כל עם ישראל. לדעתו התרחקות בני עדות המזרח משמירת המצוות נבעה לא ממצב שלילי פנימי אלא מהתרחקות שגרמו להם רשויות המדינה. בריאיון לטלוויזיה הישראלית בשנת תשס"ד (2004), עת נשאל הרב עובדיה אם העניין העדתי עדיין משמעותי או שמא מפלגת ש"ס צריכה להוריד את ההיבט העדתי בה, השיב:

אחינו הספרדים, כולם, כשבאו מחוץ לארץ כולם היו יראי שמיים. אין אחד מהם שהיה [...] 'אין פרץ ואין יוצאת ואין צווחה ברחובותינו'.¹²⁶ לצערנו הרב ניתקו אותם מהמסורת שלהם. חלק גדול עזבו את המסורת לא מפני שהם רעים מפני שהשחיתו אותם אבל עכשיו בעזרת ה' חוזרים אל המקורות שלהם חוזרים אל המסורת לאט לאט. ישראל צדיקים יש להם ניצוץ קדוש. אתה צריך רק לדבר איתו בלשון רכה תשבור גרם צריך לדבר אליו בעדינות דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום.¹²⁷

אם כן, הרב עובדיה סבר שדרך קליטתם בארץ של בני עדות המזרח ניתקה אותם מהמסורת. הוא הביע אפוא אמון בציבור המזרחי, בזיקתם לתורה ומצוות, בשורשיות חינוכם וביכולתם לשוב בתשובה; אמון בחשיבות ספרות ההלכה הספרדית וגדולתם של חכמיה.

ב. המציאות הראויה

לרב עובדיה הייתה תמונה אידיאלית של החברה היהודית: חברה המקפידה על קיום מצוות מתוך אהבה ובחירה. הוא סבר שיש לברר את ההלכה לדרישות המינימליסטיות ולאפשר למרב היהודים מסוגלות לקיים את עיקר ההלכה. כך הוא עיצב חברה יהודית שאינה מנותקת מהמסורת, אך היא כוללת את שומרי המצוות הנדרשות בתורה במנעד רחב של מחויבות, אף שהתודעה היא שאיפה לקיום מרבי.¹²⁸

126. הוא ציטט את הפסוק: "אֱלֹהֵינוּ מְסַבְּלִים אֵין פֶּרֶץ וְאֵין יוֹצֵאת וְאֵין צוֹחֶה בְּרַחֲבֵינוּ" (תהלים קמד, יד) המתאר מציאות של שלווה ורגיעה.

127. ריאיון לערוץ הראשון בטלוויזיה הישראלית, שודר בפברואר 2004 והועלה לאתר YouTube ב־26.10.2013: https://www.youtube.com/watch?v=Md6UpVT2Z_M. בריאיון לעיתון בתש"ל (1970) השתמש הרב עובדיה בדימוי הניצוץ, וקשר זאת למסירות נפש במלחמה; במסירות נפש זו ראה בסיס אופטימי לחזרה בתשובה עתידית: "בדורנו הוכח הדבר בשלוש המלחמות. בחורים שהיו רחוקים מן הדת מסרו נפשם על קדושת השם ועם ישראל. לדעתו מוכיחה הנכונות להקריב את הכל, שהניצוץ היהודי הקדוש עודנו קיים באותם בחורים, אלא שיש לשלחב ניצוצות אלה עד שרשפייאש ייהפכו לשלהבת מאירה לרבים", ש' סנה, "הנשק מצוי בארון הספרים", למרחב, ד' אייר תשל"ל, 10.5.1970.

128. בחזון של הרב עובדיה האידיאל אינו חברה חרדית ספרדית (בניגוד למסקנתם של פיישר ובקרמן, 2001, עמ' 340). כמו כן הרב עובדיה לא כיוון לחברה מסורתית לכתחילה, שאינה שואפת לקיום מצוות מלא.

הייתה לרב עובדיה אמונה עמוקה בחינוך, והוא הצביע על חיוניות החינוך למצוות מגיל צעיר. אשר על כן הוא השתכנע לתמוך במוסדותיו של הרב זאב, ואחר כך הסכים לתמוך בתנועת ש"ס. הוא הבין כי דרכו של זאב תוביל לשינוי אולי גדול אף יותר ממה שהרב עובדיה עצמו חשב לחולל. מטרת המפלגה הייתה אפוא לתמוך ברשת חינוך לציבור הספרדי המשמרת את המסורת הספרדית, וכן לאפשר חינוך חרדי לכל ילד בישראל. זה היה תורף תמיכתו של הרב עובדיה בתנועת ש"ס: מנוף לחינוך.

ג. דרך ההנהגה החינוכית: מהמצוי אל הרצוי

ההיסוסים הרבים שקדמו לעמידתו של הרב עובדיה בראש מועצת חכמי התורה של ש"ס¹²⁹ התחלפו עם השנים בתחושת נחיצות ושליחות למלא את תפקידו כמיטב יכולתו. הרב עובדיה חש שפעילות תנועת ש"ס תורמת לקירוב רבים מעם ישראל לאהבת המסורת ולשמירת המצוות.¹³⁰

הצבת היעד של 'המציאות הראויה' העמידה דרך קבע את החינוך האשכנזי-חרדי כדגם אופטימלי. מתח זה מלווה את הציבור החרדי בארץ גם היום ומאתגר את מוסדות החינוך של תנועת ש"ס. הציבור המשיך להחזיק במציאות של השתלבות ואף טמיעה במוסדות חרדיים אשכנזיים אגב ויתור על המסורת כדי לממש סוציאליזציה עם הציבור החרדי הכללי בישראל ולהיכלל במערך החרדי הכללי. למרות אמונתו הכנה של הרב עובדיה ביתרון חינוך ייעודי לבנות ספרדיות מתוך העלאת קרנה של מורשת עדות המזרח, נותרה בעינה ההעדפה של משפחות ספרדיות רבות לשלוח את בנותיהן למוסדות בית יעקב ואת בניהן לישיבות אשכנזיות, שנחשבות מוסדות ברמה גבוהה בציבור החרדי.¹³¹ פסגת פעילותו של הרב עובדיה בדרשות לציבור הרחב הייתה בכינוסי התשובה בכל אלול, שראשיתם בזמן היותו רב ראשי לישראל. הוא נהג להסתובב ביישובים רבים בארץ, קטנים כגדולים, לכנס את הציבור ולהשמיע לו דברי התעוררות וחיזוק ולהשפיע עליו להתקרב ליהדות ולהקפיד עוד בקיום מצוות. לאחר שסיים את כהונת הרב הראשי והקים את תנועת ש"ס, פרסה את חסותה על הכינוסים תנועת אל המעיין לאורך כל

129. לדברי זאב, היסוסיו נבעו משלוש סיבות: (1) הכרת הטוב שהייתה לו לראשי אגודת ישראל על דאגתם לחינוך בני עדות המזרח; (2) החשש להתעמת עם גדולי רבני האשכנזים שעמדו בראש תנועת אגודת ישראל; (3) החשש שתגבר האפליה ותלמידות רבות לא יתקבלו למוסדות בית יעקב (ריאיון עם נסים זאב, פברואר 2019).

130. לדברי חן ופפר: "אצל הרב עובדיה החזון והגשמתו הם החשובים ביותר, והמחיר האישי חשוב פחות" (חן ופפר, 2004, עמ' 427).

131. אף בקרב בני משפחתו של הרב עובדיה, ילדיו, נכדיו וניניו, רוב הלומדים בחינוך החרדי לומדים בחינוך חרדי-אשכנזי.

השנה.¹³² ההיענות הייתה מרשימה, ויש שהסבירו זאת בחסר שהורגש בשטח.¹³³ עלתה גם התמיהה על הצטרפותו של ציבור שאינו ספרדי ושאנו שומר מצוות לכינוסים אלה.¹³⁴ הכינוסים היו הזדמנות לרב עובדיה למגע בלתי אמצעי עם הציבור, להשפעה ולקירוב,¹³⁵ והוא הקדיש לפעולת הקירוב את מיטב זמנו ומרצו כל השנים, בכל תפקיד שנשא. ואכן, לעת זקנתו כתב שהוא רווה נחת בעמלו:

אודה ה' מאוד ובתוך רבים אהללנו,¹³⁶ על אשר ברוב חסדיו זכיתי שיתקיים בי "עולמך תראה בחיך",¹³⁷ ואותם בעלי בתים יראי שמים אשר יגעתי טיפחתי ורביתי ולימדתי אותם תורה, בימי חרפי מקדמוני, [...] הן עתה אנכי הוראה כי יצאו מבניהם ומבני בניהם תלמידי חכמים יקרים אשר תורתם אומנותם ומזכים את הרבים, ומהם מחברי ספרים חשובים בהלכה, לעסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, ותאזרני שמחה.¹³⁸

הוא תיאר את הצלחתו בכך שבני תלמידיו לומדים תורה, שיש בהם תלמידי חכמים ומורי הוראה הלכה למעשה ואף מחברים של ספרי הלכה. ההישג מבחינתו הוא הצמחת דור רבנים.

ניתוח החזון לעומת המציאות מראה שחלק מתוכניותיו של הרב עובדיה מומשו רק בחלקן. רבים בציבור הישראלי לא הושפעו מפעילותו הענפה, בעיקר אלה המשתייכים לזרמים החילוניים בארץ, המזדהים עם התרבות המערבית הליברלית, שהרב עובדיה לא תרגם את היהדות לשפתם ולערכיהם.¹³⁹ רבים מבני עדות אשכנז חשו שדבריו אינם מופנים אליהם בשל דיבורו המגזרי-עדתי, המכוון לבני עדות המזרח. היו גם רבים שהסגנון

132. על תנועת אל המעיין ראו לעיל הערה 116.

133. ראו ד' סעדה, "הציבור צמא אל המעיין", **מעריב**, 28.8.1987.

134. שם.

135. טסלר ציינה: "ההתלהבות בשטח היתה עצומה, ודומה שמסגרות הארגון החדש היו המענה הנכון בעיתוי הנכון למספר חוסרים שהיו קיימים בשטח [...] בזמן כה קצר, אם כן, הפכה תנועת 'אל המעיין', כתובת מרכזית לפעילות תורנית חברתית ברחבי הארץ וזכתה לאחיזה איתנה בציבור התורני, ולא רק ציבור ספרדי, ברחבי הארץ. גם חילוניים באים לטעום ממימי המעיין - מציצים ונפגעים" (סעדה, שם).

136. תהלים קט, ל.

137. בבלי, ברכות יז ע"א.

138. יוסף, תשכ"ז, ב, הקדמה. השפעתו של הרב עובדיה על אנשים הייתה על ההניעה הפנימית שלהם, ולכן הצליח להשפיע על מעשיהם. על יעילותה של הניעה פנימית להוביל אנשים לפעולה רצויה ראו ניסן ושלף, 2005, עמ' 418-427.

139. ילדיו של הרב עובדיה סוברים כי אביהם לא ניסה להשפיע על ציבור זה, מכיוון שחש שאין לו הכלים לכך וכן שיהיה זה מאמץ ללא תוחלת, בזבז זמן (ריאיון עם עדינה ברשלום, דצמבר 2021; ריאיון עם יצחק יוסף).

שלו, כפי שנראה בכלי התקשורת - העממיות, הפשטות ולעיתים הדיבור הבוטה - הרחיק אותם וגרם להם חוסר רצון להקשיב לו ולתוכן דבריו.

נראה שההניעה הגדולה של הרב עובדיה להמשיך להפיץ את דרכו נבעה מהסתכלות מתמדת על היעדים שלא השיג, על כל מי שעוד לא הצליח לקרב ועל כל ציבור שעוד לא הגיע אליו. בצד הבעת תחושת הסיפוק שלו מעשייתו ומהשינויים שחלו בחברת הספרדים בישראל הוא מנה תמיד את היעדים שטרם הושגו והמשיך לפעול להשגתם. בכתבה שהתפרסמה לאחר הבחירות לכנסת בשנת תשנ"ט (1999) צוטט הרב עובדיה בדברים המבטאים בבירור את תפקיד תנועת ש"ס בעיניו: "אם המחיר הוא להיחשב למפלגה מאוסה בציבור ומנודה בקואליציה, מה לי 17 מנדטים, כשיש כל מיני פרחחים שלא מקבלים מידות של דעת תורה? אני מוכן ללכת ולכתת את רגלי מעיר לעיר, להשיג רק 6 מנדטים, אבל שיהיו כולם נטו לתורה ולהצלחת תלמודי התורה".¹⁴⁰ דברים אלה מנהירים את מרכזיותה של התפיסה החינוכית של הרב עובדיה בתהליך הפוליטי ואת החשיבות שהעניק להקמת תלמודי התורה ולהצלחתם.

סיכום

בשלושה אירועים מכוננים בחייו של הרב עובדיה יוסף הוא בחר לפרוס את משנתו קבל עם ועדה אגב תיאור מרכיבים חשובים בתפיסת עולמו ובהבנתו את המציאות ואת תפקידם של הרבנים במציאות: בפתיחת ישיבת אור התורה בשנת תשי"ד (1953), בנאום ההכתרה שנשא כשמונה לרב ראשי לתל אביב-יפו בשנת תשכ"ט (1968) ובמצע שפרסם ערב היבחרו לרבנות הראשית בשנת תשל"ג (1972). בשלוש ההזדמנויות הוא הביע כאב גדול על מצב היהדות בכלל ועל מצב היהדות הספרדית בפרט, ביטא את תחושת הנחיצות הגדולה להיחלץ לתיקון המצב ופירט את המהלכים החינוכיים שביקש להוביל כדי לחולל שינוי במציאות.

חזונו החינוכי של הרב עובדיה יוסף מבטא את תפיסת עולמו בנוגע לתודעת שליחותו בעולם: בנוגע להבנת המציאות שבה חי, להבנת התהליכים ההיסטוריים שמציאות זו מבטאת ולהבנתו את המציאות הראויה לעם היהודי. הייתה לו תודעת שליחות להתוות דרך ולהוליך את הציבור שהנהיג אל עבר המטרה: התקרבות לתורה ולקיום מצוות. מחקר זה מעלה למודעות את הדומיננטיות שהייתה לתפיסת העולם החינוכית של הרב עובדיה בהגדרת המטרות של הנהגתו ובפעולותיו בתפקידים הרבים שכיהן בהם. המחקר התמקד בתקופה המוקדמת של חייו, מילדותו ונעוריו ועד לסיום כהונתו ברבנות הראשית.

140. ידיעות אחרונות, 8.10.1999, עמ' 19.

מחקרים רבים בכל מיני הקשרים נעשו על הרב עובדיה; כולם נושקים לעולם החינוכי, אך אף לא אחד השתהה על המרחב החינוכי כשלעצמו. מחקרי ביקש אפוא למלא את החסר בבחינת הגותו ופועלו של הרב עובדיה בניתוח באמצעות כלים מתחום חקר החינוך. כלי המחקר ששימשו אותי עסקו במחקר ההלכה ובמחקר החינוך. התחקיתי אחר הביוגרפיה של הרב עובדיה ותיארתיו את התפתחות חזונו החינוכי בתחנות חייו החשובות. מחקרי מצא עקיבות ביסודות משנתו החינוכית מצעירותו ועד סוף ימיו. אומנם התמורות שחלו הן בסביבתו והן בתפקידיו השפיעו על החזון במיקוד המטרה ובהגדרת הציבור שאליו הפנה את הנהגתו ועל הדרכים שנקט כדי להשיג את יעדיו, אולם לדעתי הוא לא שינה במהות את חזונו, שעיקרו היה מרוכז בחינוך לקיום מצוות. על אף לחצים מפנים ומחוץ התמיד הרב עובדיה בפעולותיו למלא את ייעודו ולקרב יהודים רבים ככל האפשר למסורת ולקיום מצוות.

הצבעתי על קשר עמוק בין הביוגרפיה של הרב עובדיה ובין תובנותיו החינוכיות וטענתי כי בתולדות חייו ובחוויותיו היה כוח לכונן תנועה גדולה של לימוד וחינוך. ראוי לקרוא למחקר נוסף המתחקה אחר הבנת תלמידיו של הרב עובדיה, משנתם, תובנותיהם ופועלם לעומת המודל והעשייה המוצעים כאן. ראוי להעמיק ביתר שאת בסוגיות רבות, הלכתיות ודרשניות, בכתיבתו של הרב עובדיה, שרק נגענו בהן כאן ודורשות עוד מחקר נרחב.

רשימת קיצורים ומקורות

- אבידב'אונגר ואשרת'פינק, א' אבידב'אונגר וי' אשרת'פינק, **ממעוף הציפור: סיפורי התפתחות מקצועית של מורים**, רעננה 2016.
- אברהם, תשס"א מ' אברהם, "מומחיותו של פוסק ההלכה כמעריך מציאות", **צהר ז (תשס"א)**, עמ' 21-33.
- אברהם, תשס"ב מ' אברהם, "אוטונומיה וסמכות בפסיקת הלכה", **מישרים א (תשס"ב)**, עמ' 79-124.
- אטינגר וליאון, 2018 י' אטינגר ונ' ליאון, **באין חוזה: ש"ס והנהגה החרדית-מזרחית אחרי עידן הרב עובדיה יוסף**, ירושלים 2018.
- איון, 1999 K. Egan, *Children's Minds Talking Rabbits*, New York & London 1999.
- אלאור, תשס"ו ת' אלאור, **מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה**, תל אביב תשס"ו.
- אלבוים-דרור, תש"ן ר' אלבוים-דרור, **החינוך העברי בארץ ישראל**, ירושלים תש"ן.

- אלון, 1978
מ' אלון, **המשפט העברי - תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו**, ירושלים 1978.
- אלוש ואליטוב, תשס"ה
צ' אלוש וי' אליטוב, **בן פורת יוסף**, אור יהודה תשס"ה.
- אסף, תשי"ד
ש' אסף (עורך), **מקורות לתולדות החנוך בישראל**, תל אביב תשי"ד.
- אריאל, תש"ע
י' אריאל, **הלכה בימינו: מורשתה, לימודה, הוראתה ויישומה**, ניצן תש"ע.
- ארן, 1971
ז' ארן, **חבלי חינוך**, ירושלים 1971.
- בוארון, תשע"ד
א"מ בוארון, **ממך על מך**, ירושלים תשע"ד.
- בוזגלו, תשס"ט
מ' בוזגלו, **שפה לנאמנים: מחשבות על המסורת**, ירושלים תשס"ט.
- בן ישראל ואביטן, תשע"ג
א' בן ישראל וא"ח אביטן, **מך פאר הדור - רבן של ישראל: ביוגרפיה, סיפורים ועוד**, בני ברק תשע"ג.
- בן-חיים, תשע"ח
א' בן-חיים, **מך הרב עובדיה יוסף: מנהיג בין הלכה לקבלה, בין פוליטיקה למיסטיקה**, ירושלים תשע"ח.
- בראון וליאון, תשע"ז
ב' בראון ונ' ליאון (עורכים), **הגדולים: האיש ששיצבו את פני היהדות החרדית בישראל**, ירושלים תשע"ז.
- בראון, 2017
ב' בראון, **מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים**, ירושלים 2017.
- בראון, 2019
B. Brown, "Haredi/Mizrahi Halakhic Interactions", *Mizrahi Legal Studies Conference*, Harvard University, Boston 2019.
- בראון, תשס"ב
ב' בראון, "מהתבדלות פוליטית להתבצרות תרבותית: החזון איש וקביעת דרכה של היהדות החרדית בארץ ישראל", בתוך: מ' בראון וצ' צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר**, ירושלים תשס"ב, עמ' 364-431.
- בראון, תשס"ג
ב' בראון, "להשכיל את רצון ה' מן המציאות", בתוך: א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), **היבטים רעיוניים**, רמת גן תשס"ג, עמ' 77-106.
- בראון, תשס"ו
ב' בראון, "קשת התגובות האורתודוקסיות: אשכנזים וספרדים", בתוך: א' רביצקי (עורך), **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב תשס"ו, עמ' 41-122.
- ברוך, 2000
א' ברוך, **סדר יום: חיי יום בראי ההלכה**, ירושלים 2000.
- ברנדס, תש"ן
י' ברנדס, "ראשיתם של כללי הפסיקה", **כתלנו** יג (תש"ן), עמ' 492-519.

- ברנדס, תשע"ח
י' ברנדס, "פסיקה ממלכתית-מודרנית", בתוך: י"צ שטרן וי' שלג (עורכים), **הלכה ציונית: המשמעויות ההלכתיות של הריבונות היהודית**, ירושלים תשע"ח.
- ברקוביץ, תש"ע
ח' ברקוביץ, "דיוקנו העצמי של פוסק ההלכה במאה הי"ז: בין ביוגרפיה לאוטוביוגרפיה", בתוך: י' גולדשטיין (עורך), **מחקרים בהיסטוריה יהודית מודרנית מוגשים לפרופ' יוסף שלמון לחג יובלו**, באר שבע תש"ע, עמ' 33-66.
- גוטל, תשע"ד
נ' גוטל, "מהכרעותיו המחמירות של הרב עובדיה יוסף זצ"ל", **דעת** 430 (תשע"ד): <http://www.daat.co.il/mishpat-ivri/>; <http://www.skirot/skira.asp?id=230>.
- גולדמן, תשנ"ז
א' גולדמן, **מחקרים ועיונים: הגות יהודית בעבר ובהווה**, ירושלים תשנ"ז.
- גולדמן, תשס"ט
א' גולדמן, "יסודות מטה-הלכתיים להכרעה ההלכתית", בתוך: ד' סטטמן וא' שגיא (עורכים), **יהדות ללא אשליה**, ירושלים תשס"ט, עמ' 15-37.
- גליק, תשנ"ט
ש' גליק, **החינוך בראי החוק וההלכה: להתפתחותם של דינים ותקנות בחינוך במדינת ישראל בהשוואה לספרות ההלכה**, א, ירושלים תשנ"ט.
- גליקסברג, תשע"ז
ש' גליקסברג, "בית המדרש לרבנים ולדיינים 'בית הראש"ל - המתיבתא הגדולה", **דור לדור** נב (תשע"ז), עמ' 237-256.
- דהאן-כלב, תש"ס
ה' דהאן-כלב, "עדתיים בישראל - נקודת מבט פוסט-מודרנית", בתוך: א' גור-זאב (עורך), **מודרניות, פוסט-מודרניות וחינוך**, תל אביב תש"ס, עמ' 197-232.
- הורביץ, תש"ס
א' הורביץ, "ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי", **כיוונים חדשים** 2 (תש"ס), עמ' 30-60.
- הרפז, 2009
י' הרפז, "היי אנחנו בכלל לא בכיוון הנכון!", **הד החינוך** פג, 4 (2009), עמ' 82-87.
- זוהר ושגיא, 2000
צ' זוהר וא' שגיא, **מעגלי זהות יהודית בספרות ההלכתית**, תל אביב 2000.
- זוהר, 2001
צ' זוהר, **האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון**, תל אביב 2001.
- זיבניצר ולהמן, 2010
ב' זיבצנר וד' להמן, **ש"ס כאתגר: יצירה יהודית ישראלית חדשה**, תל אביב 2010.

- זיבנצור ולהמן, תשע"ב
- ב' זיבנצור וד' להמן, "גיוס והמרה בחברה החרדית בישראל: מפעל התשובה של ש"ס", בתוך: ק' קפלן ונ' שטדלר, **מהשרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית ובחברה**, תל אביב תשע"ב, עמ' 215-232.
- נ' חן וא' פפר, **מין: עובדיה יוסף, הביוגרפיה**, ירושלים 2004.
- חן ופפר, 2004
- א' טובול, "ציונות מסורתית-ספרדית כאן ועכשיו", **דעות** 97 (אלול תשפ"א), עמ' 5-9.
- טובול, תשפ"א
- ר' טסלר, "מחירה של מהפכה", בתוך: י' פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב 2001, עמ' 210-278.
- טסלר, 2001
- ר' טסלר, **בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית**, ירושלים 2003.
- טסלר, 2003
- ע' יוסף, **חזון עובדיה**, ירושלים תשכ"ז.
- יוסף, תשכ"ז
- ע' יוסף, **הליכות עולם**, ירושלים תשנ"ח-תשס"ג.
- יוסף, תשנ"ח
- י' יוסף, **אגרת לבן תורה**, ירושלים תשנ"ט.
- יוסף, תשנ"ט
- ע' יוסף, **עץ אבות על פרקי אבות**, ירושלים תשס"א.
- יוסף, תשס"א
- ע' יוסף, **מאור ישראל**, ירושלים תשס"ט.
- יוסף, תשס"ט
- ע' יוסף, **יביע אומר**, א-יא, ירושלים תשע"ה.
- יוסף, תשע"ה
- ע' יוסף, **יחזה דעת**, א-יא, ירושלים תש"ף.
- יוסף, תש"ף
- י' כהן, "מחשבת ישראל לשם חינוך: האם המסורת היהודית ניתנת לתרגום?", בתוך: צ' לם (עורך), **עיצוב ושיקום**, ירושלים 1996, עמ' 164-182.
- כהן, 1996
- א' כהן, **מעדני המלך: סיפורים והדרכות מקורות חייו בלשון שסיפרם בשיעוריו**, א-ד, ירושלים תשע"א.
- כהן, תשע"א
- ב' לאו, "להחזיר עטרה ליושנה: מאבקי חוץ ופנים של הרב עובדיה יוסף", **אקדמות** ח (כסלו תש"ס), עמ' 9-23.
- לאו, תש"ס
- ב' לאו, "שמירת מנהגי עדות מול אחדות ההלכה במשנתו של הרב עובדיה יוסף", **אקדמות** י (כסלו תשס"א), עמ' 267-288.
- לאו, תשס"א
- ב' לאו, **ממך עד מרת**, ראשון לציון 2005.
- לאו, 2005
- ב' לאו, "היחס למדינת ישראל ולאזרחיה בכתבי הרב עובדיה יוסף", בתוך: א' רביצקי (עורך), **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב תשס"ו, עמ' 284-326.
- לאו, תשס"ו
- ז' לוי, **הרמנויטיקה**, בני ברק 1986.
- לוי, 1986
- י' לופו, **האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?** ירושלים 2004.
- לופו, 2004
- י' לופו, **ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו**, תל אביב 2004.
- לופו, 2004

- ליאון, 2008 N. Leon, "Zikui Harabim: Ovadia Yosef's Approach Toward Religious Activism and his Place in the Haredi Movement within Mizrahi Jewry", *Studies in Contemporary Jewry* 22 (2008), pp. 150–168.
- ליאון, 2009 נ' ליאון, **חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית**, ירושלים 2009.
- ליאון, תש"ע נ' ליאון, "הפוסק כתועמלן: הלכה ופופוליזם ביהדות המזרחית בת זמננו", **עיונים בתקומת ישראל** 20 (תש"ע), עמ' 337–359.
- ליאון, תשס"ו נ' ליאון, "דת וחילוניות - מה שם ייקרא לתופעה שאין יודע מי קבע אותה ולמה? לשאלת התפתחותה של החרדיות המזרחית בישראל", **עיונים בתקומת ישראל** 16 (תשס"ו), עמ' 85–107.
- ליאון, תשס"ט נ' ליאון, "מהפכי המשנה ב'1977 ומקומם בצמיחתה של תנועת ש"ס", **ישראל** 15 (תשס"ט), עמ' 1–32.
- ליאון, תשע"ב נ' ליאון, "האחריות כלפי האחר: לשאלת ייעודה של חברת הלומדים במורשת הרב עובדיה יוסף", בתוך: ק' קפלן ונ' שטדלר (עורכים), **מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית ובחברה**, תל אביב תשע"ב, עמ' 233–251.
- ליאון, תשע"ב נ' ליאון, "ש"ס, הרב עובדיה והתהליך המדיני", **עיונים בתקומת ישראל** 21 (תשע"ב), עמ' 172–189.
- ליאון, 2016 נ' ליאון, **המצנפת והדגל: לאומיות שכנגד בחרדיות המזרחית**, ירושלים 2016.
- ליפשיץ, 2012 י"י ליפשיץ, "השפעות מהותניות על ההלכה - פנים וחץ", בתוך: א' רוזנק וד' שרייבר (עורכים), **ההלכה: הקשרים רעיוניים ואידאולוגיים גלויים וסמויים**, ירושלים 2012.
- לם, 2005 צ' לם, "מנהיגות בהקשריה החינוכיים: סוגיה ורמותיה", בתוך: מ' ניסן וע' שרמר (עורכים), **מעשה בחינוך**, ירושלים 2005, עמ' 272–284.
- מייזליש וקדם, תשס"ב ש' מייזליש ור' קדם, **הרב עובדיה**, תל אביב תשס"ב.
- מלמד, תשע"ד א' מלמד, **רבן של כל בני הגולה**, ירושלים תשע"ד.
- ניסן ושליף, 2005 מ' ניסן וי' שליף, "תפיסת הראוי כבסיס הנעה: חקר מקרה הישיבה", בתוך: מ' ניסן וע' שרמר (עורכים), **מעשה בחינוך**, ירושלים 2005, עמ' 417–439.

- סופר, תשע"ד מ' סופר, **המנהיג: פרקי מופת - תרפ"א-תשע"ד**, א-ב, צפת תשע"ד.
- סופר, תשע"ה י' סופר, **שר התורה**, בני ברק תשע"ה.
- ערוסי, תשמ"ז ר' ערוסי, "התנגשות הדינים בפסיקת ההלכה הבינעדתית בישראל", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת גן תשמ"ז.
- פוקס, 1969 ש' פוקס, "פרולוג ומנון לפילוסופיה של החינוך היהודי", **כיוונים רבים כוונה אחת**, ירושלים 1969.
- פיקאר, תשס"ט א' פיקאר, **משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות: חקר ההלכה וביקורת התרבות**, רמת גן תשס"ט.
- פיקסלר, תשס"ה ד' פיקסלר, "דרכים בפסיקת הלכה", **המעין** מה, ד (תשס"ה), עמ' 50-62.
- פישר ובקרמן, 2001 ש' פישר וצ' בקרמן, "כנסייה או כת?", בתוך: י' פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב 2001, עמ' 321-342.
- פרוהמן והווארד, תשס"ט ד' פרוהמן ור' הווארד, **מנהיגות בדרך הקשה: מדוע אי אפשר ללמד מנהיגות וכיצד תוכלו ללמוד אותה בכל זאת**, תל אביב תשס"ט.
- פרידמן, 1991 מ' פרידמן, **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, ירושלים 1991.
- פרידמן, תשס"ז מ' פרידמן, "על הנסים: פריחתו של 'עולם התורה' (השיבות והכוללים) בישראל", בתוך: ע' אטקס (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות**, ירושלים תשס"ז, עמ' 431-443.
- צדקה, תשס"ח י' צדקה, **מאור ישראל: תולדות מן הרב עובדיה יוסף לילדים**, ירושלים תשס"ח.
- צדקה, תשע"ב י' צדקה, **פוסק הדור: פרקי חיים וסיפורים בתוספת תמונות וקטעי עיתונות**, ירושלים תשע"ב.
- קאבר, תשע"ב ר' קאבר, **נומוס ונראטיב**, ירושלים תשע"ב.
- קיצל, תשע"ד א' קיצל, "מסורתיות ודתיות רכה: מזרחיות חילונית ומזרחיות מסורתית במאבק רשת הנרטיבים הישראלית", בתוך: י' ידגר, ג' כ"ץ וש' רצבי (עורכים), **מעבר להלכה, מסורתיות, חילוניות ותרבות, העידן החדש בישראל**, באר שבע תשע"ד, עמ' 401-433.
- קפלן ושתדלר, 2009 ק' קפלן ונ' שתדלר (עורכים), **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות**, תל אביב 2009.

- קפלן, 2013 ק' קפלן, "מוסדות חינוך בחברה החרדית במחצית השניה של תקופת המנדט ומקומם בשיקומה לאחר השואה", **ישראל** 21 (2013), עמ' 179-202.
- קפלן, תשס"ז ק' קפלן, "החרדיות המזרחית והדת העממית: שני מקרי מבחן", בתוך: א' רביצקי (עורך), **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב תשס"ז, עמ' 443-484.
- קציר, תשנ"ז מ' קציר, **באשר תלך: מסכת חיייה המופלאה של הרבנית מרגלית יוסף**, ירושלים תשנ"ז.
- קשתי, תשנ"ז י' קשתי, "במקום מבוא: לאומיות, מודרניות ומעמד החינוך בישראל", בתוך: י' קשתי, ב' אלפרט, מ' יוסיפון וא' מנור (עורכים), **בית ספר הטרונגי: אחדות בתוך שונות**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 17-50.
- רביע, תשס"ט א' רביצקי וא' רוזנק (עורכים), **עינים חדשים בחקר האורתודוקסיה**, ירושלים 2008.
- רביצקי, תשס"ז א' רביצקי (עורך), **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים**, תל אביב תשס"ז.
- רהט, 1998 מ' רהט, **ש"ס - הרוח והכוח: איך ניצחה ש"ס את הפוליטיקה הישראלית**, קריית גת 1998.
- רוזנק ורוזנק, 2002 מ' רוזנק וא' רוזנק, "הפילוסופיה של ההלכה, הפילוסופיה של החינוך והפסיקה ההלכתית שביניהם", **הגות בחינוך היהודי** 3-4 (2002), עמ' 75-114.
- רוזנק, 2003 מ' רוזנק, **צריך עיון: מסורת ומודרנה בחינוך היהודי בזמננו**, ירושלים 2003.
- רוזנק, 2008 א' רוזנק, "הרהורים על הזיקה שבין הפילוסופיה של ההלכה לפילוסופיה של החינוך", בתוך: א' רביצקי וא' רוזנק (עורכים), **עינים חדשים בחקר האורתודוקסיה**, ירושלים 2008, עמ' 65-96.
- רוזנק, תשס"ט א' רוזנק, **ההלכה כמחוללת שינוי: עינים ביקורתיות בפילוסופיה של ההלכה**, ירושלים תשס"ט.
- רוזנק, תשע"א א' רוזנק (עורך), **פילוסופיה של ההלכה: הלכה, מטה-הלכה ופילוסופיה: עין רב תחומי**, ירושלים תשע"א.

- רוזנק, תשע"ו
א' רוזנק, "מבחני אמת ופילוסופיה של הלכה", בתוך: א'
אלקיים וח' פדיה (עורכים), **חלמיש למעינו מים**, ירושלים
תשע"ו, עמ' 94-120.
- שואל, תש"ע
מ' שואל, "שיקום החברה החרדית בישראל בצל השואה:
להתחיל מישן", **עיונים בתקומת ישראל** 20 (תש"ע), עמ' 360-
395.
- שואל, תשס"ט
מ' שואל, "פאר תחת אפר: ניצולי השואה, זיכרונה
וההתמודדות עם השלכותיה - פרק מרכזי בשיקום החברה
החרדית האשכנזית ב"שוב" ובמדינת ישראל 1945-1961",
עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ט.
- שגיא, 1997
א' שגיא, "הלכה, שיקול דעת, אחריות וציונות דתית", בתוך: ז'
ספראי וא' שגיא (עורכים), **בין סמכות לאוטונומיה במסורת
ישראל**, תל אביב 1997, עמ' 195-217.
- שגיא, תשע"ב
א' שגיא, **נאמנות הלכתית: בין פתיחות לסגירות**, רמת גן
תשע"ב.
- שוואב, 1977
J. Schwab, "Translation Scholarship into Curriculum", in:
S. Fox & G. Rosenfeld (eds.), *From Scholarship to the
Classroom*, New York 1977, pp. 1-30.
- שוואב, 1978
J. Schwab, "The Practical: Arts of Eclectic", in: I. Westbury
& N. J. Wilkof (eds.), *Science, Curriculum and Liberal
Education*, Chicago 1978, pp. 322-364.
- שטרית, 2001
ס"ש שטרית, "מלכוד 17: בין חרדיות למזרחיות", בתוך: י' פלד
(עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב 2001, עמ' 21-51.
- שטרית, 2014
א' שטרית, **רבנו: יומן אישי שכתב הרב שטרית במשך שנות
עבודתו עם הרב יוסף בתפקידו כעורך ספריו**, ירושלים 2014.
- שיין, 2006
ח' שיין, **הרב עובדיה יוסף והנשיא אהרן ברק: מדינת היהודים
שלב הסיכומים**, הוד השרון 2006.
- שרמר, 2005
ע' שרמר, "יוסף שוואב: על הידע ועל יישומו", בתוך: מ' ניסן וע'
שרמר (עורכים), **מעשה בחינוך**, ירושלים 2005, עמ' 174-201.
- שרמר, 2019
ע' שרמר, **מעשה רב: שיקול הדעת ההלכתי ועיצוב הזהות
היהודית**, רמת גן 2019.
- ששון, 2012
י' ששון, **אביר הרועים**, א-ג, ירושלים 2012.

[illegible]

